

22. Tarihî Kıpçak Türkçesinde biliş fiilleri üzerine inceleme

Muhammed Ali İsmail FAKİRULLAHOĞLU¹

APA: Fakirullahoğlu, M. A. İ. (2023). Tarihî Kıpçak Türkçesinde biliş fiilleri üzerine inceleme. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (33), 358-383. DOI: 10.29000/rumelide.1285300

Öz

Dilin zihinsel süreçlerle ilişkisi, psikoloji, nörobilim gibi çeşitli disiplinlerin yanı sıra son yıllarda dil biliminin de üzerinde durduğu ve çeşitli şekillerde açıklama getirdiği bir kavram olmuştur. İnsanın zihinsel faaliyetlerinin anlamlandırılmasında, düşünce süreçlerinin dışı vurulmasında dil temel araçtır. Bilişsel dil biliminde, zihinsel süreçleri (algı, biliş, duyu) bildiren fiiller için mental fiiller terimi kullanılmaktadır. Literatürde genellikle mental fiiller, (1) algılama (duyu) fiilleri (2) biliş (idrak) fiilleri ve (3) duyu fiilleri olmak üzere üç sınıfa ayrılmaktadır. Biliş fiilleri, mental fiillerin alt grubunda yer alarak “anlamak”, “bilmek”, “düşünmek”, “unutmak”, “hatırlamak”, “öğrenmek”, “problem çözmek”, “karar vermek” gibi zihinsel olarak yapılan düşünce süreçlerini ifade eder. Bu çalışmada, tarihî Kıpçak Türkçesi söz varlığındaki biliş fiilleri üzerinde durulmuştur. Yapılan çalışmada, tarihî Kıpçak Türkçesi söz varlığının kapsamlı şekilde ele alındığı Kıpçak Türkçesi Sözlüğü’nün ve diğer tarihî dönem eserlerinin taranmasıyla (47) biliş fiili tespit edilmiştir. İncelemeye konu olan bu fiiller, ayrıntılı şekilde semantik sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Tarihî-karşılaştırmalı yöntemle ele alınan biliş fiillerinin yapı, anlam ve köken özellikleri ortaya konulmuştur. Böylelikle, Kıpçak toplumunun düşünce ve zihin dünyasını yansıtan biliş fiillerinin Eski Türkçe döneminden itibaren korunarak önemli bir söz varlığını teşkil ettiği görülmüştür. Kıpçak Türkçesi biliş fiilleri, Eski Türkçenin izinde Karahanlı, Harezmi, Çağatay Türkçesiyle karşılaştırılarak bu zengin söz varlığı ortaya konulmuştur. Bu bağlamda, zihinsel süreçle ilişkili olarak geçmişten günümüze Türk topluluklarının sahip oldukları ortak zihin dünyası, tarihî Kıpçak metinlerinden hareketle gözler önüne serilmiştir.

Anahtar kelimeler: Tarihî Kıpçak Türkçesi, mental fiiller, biliş fiilleri, semantik sınıflama, köken bilgisi

An examination on cognitive verbs in historical Kipchak Turkish

Abstract

The relationship of language with mental processes has been a concept that has been emphasized in various ways by linguistics in recent years, as well as by various disciplines such as psychology and neuroscience. Language is the basic tool for making sense of human mental activities and expressing thought processes. In cognitive linguistics, the term mental verbs is used for verbs that express mental processes (perception, cognition, emotion). In the literature, mental verbs are generally divided into three classes: perception verbs, cognition verbs, and emotion verbs. Cognitive verbs are in the subgroup of mental verbs and express mental thought processes such as understanding, knowing, thinking, forgetting, remembering, learning, problem solving. This study focuses on the verbs of cognition in the historical Kipchak Turkish vocabulary. In the study, 47 cognitive verbs were

¹ Öğr. Gör. Dr., Yalova Üniversitesi, Rektörlük, Türk Dili Bölümü (Yalova, Türkiye), m.fakirullahoglu@yalova.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-6675-8207 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 14.03.2023 kabul tarihi: 20.04.2023; DOI: 10.29000/rumelide.1285300]

identified by scanning the Kipchak Turkish Dictionary and other historical period works. These verbs, which are the subject of the study, have been subjected to a detailed semantic classification. The structure, meaning, and origin features of the verbs of cognition, which are handled with the historical-comparative method, are revealed. Thus, it has been seen that the cognition verbs that reflect the thought and mental world of the Kipchak society have been preserved since the Old Turkish period and constitute an important vocabulary. The cognition verbs of Kipchak Turkish are compared with Karakhanid, Harezmi, and Chagatai Turkish on the trace of Old Turkic and this rich vocabulary is revealed. In this context, the common mental world of Turkish communities from the past to the present in relation to the mental process has been revealed based on historical Kipchak texts.

Keywords: Historical Kipchak Turkish, mental verbs, cognitive verbs, semantic classification, etymology

Giriş

Dil, düşüncelerin ifade edilmesine ve düşünce süreçlerinin dışa vurulmasına olanak tanır. Dil kullanımı, bir düşünceyi ifade etme şeklinin belirli kalıplarını ve sınırlarını belirleyerek zihinsel süreçlerin şekillenmesine yardımcı olur. Bilişsel dil bilim sahasında, zihinsel süreçleri (algı, biliş, duygu) bildiren fiiller için ‘mental fiiller’ (*mental verbs*) terimi kullanılmaktadır. Mental fiiller, “*bir mental süreç sonucu ortaya çıkan idrak, algı, duyguyla ilgili fiiller (zihin fiili)*” olarak tanımlanır (Şahin, 2012a, s. 45). Biliş fiilleri, mental fiillerin alt sınıfında yer alarak “*düşünmek*”, “*anlamak*”, “*hatırlamak*”, “*öğrenmek*” “*karar vermek*” gibi zihinsel faaliyetleri karşılar. Mental fiiller, araştırmacılar tarafından genellikle üç farklı kategoride şu şekilde sınıflandırılır:

a) Biliş fiilleri: “*düşünmek*”, “*hatırlamak*”, “*tasarlamak*” gibi fiiller, zihinsel olarak yapılan düşünce süreçlerini ifade eder. b) Duygu fiilleri: “*korkmak*” “*sevmek*”, “*üzülmek*” gibi fiiller, insanların duygusal durumlarını ifade eder. c) Algılama, algı, duyu fiilleri: “*görmek*”, “*duymak*”, “*hissetmek*” gibi fiiller, insanların dış dünyadaki nesne ve olayları algılamalarını ifade eder. (Ayrıntılı bilgi için bk. Croft 1993; Hirik 2018; Kuliev 1998; Şahin 2012a; Yıldız 2016)

Makaleye konu olan “biliş fiilleri” genel itibarıyla mental fiillerle ilgili sınıflandırma önerilerinde alt gruba dâhil edilerek incelenir. Croft (1993, s. 55) ve García-Miguel ve F. J. Albertuz (2005, s. 50-53), biliş fiillerini mental fiillerin alt grubunda a) algılama (*perception*) b) biliş (*cognition*) c) duygu (*emotion*) fiilleri olarak üç grupta sınıflandırır. Halliday (2014, s. 311) kısmen Croft’un sınıflama önerisine benzer şekilde mental fiilleri dört başlıkta değerlendirir: a) algılama (*perception*) b) biliş (*cognition*) c) istek (*desideration*) d) duygu (*emotion*). Bilişsel dil bilim çalışmalarında bu fiiller, idrak fiilleri, biliş fiilleri, bilişsel fiiller, anı ve uslamlama fiilleri gibi farklı terimlerle işaretlenmiştir. Bu çalışmada, biliş fiilleri terimi tercih edilmiştir.

Biber vd., (2007), *Grammar of Spoken and Written English* başlıklı çalışmasında fiilleri daha kapsamlı bir şekilde yedi gruba ayırır: a) etkinlik (*activity*) fiilleri b) iletişim fiilleri (*communication verbs*) c) bilişsel fiiller (*mental verbs*) d) nedensellik fiilleri (*causative verbs*) e) temel oluşum fiilleri (*verbs of simple occurrence*) f) ortaya çıkarma veya ilişki fiilleri (*verbs of existence or relationship*) g) görünüş fiilleri (*aspectual verbs*).

Türkiye’de ise mental fiilleri ele alan ilk çalışma, Erdem’e aittir. Erdem, *Türkmen Türkçesindeki mental fiillerin isteme göre anlam değişimleri* adlı çalışmasında, mental fiilleri; algılama (*perception*), etki

(*affection*) ve idrak (*cognition*) fiilleri olmak üzere üç grupta sınıflandırır (Erdem, 2004, s. 939-947). Bir diğer önemli çalışma ise Yaylagül'ün *Türk runik harfli metinlerde mental fiiller* adlı makalesidir. Yaylagül, mental fiilleri dört alt gruba ayırarak inceler: a) *duyu fiilleri* b) *duygu fiilleri* b) *anı ve uslamlama fiilleri* d) *açıklama fiilleri* (2005, s. 17-46). Türkiye'de yapılan birçok çalışmada biliş fiilleri, genellikle mental fiillerin alt grubuna dâhil edilerek incelenmiştir.² Biliş fiilleriyle ilgili yapılan müstakil çalışmalar daha sınırlı sayıdadır.³

Çalışmanın temel kaynağını oluşturan tarihî Kıpçak Türkçesi, Orta Türkçe döneminin batı kolu içerisinde yer almaktadır. Türk yazı dilleri içinde en fazla çeşitlilik gösteren, farklı dinî inançlara sahip, geniş bir alana yayılmış Türk toplulukları tarafından kullanılmaktadır. Genel olarak tarihî Kıpçak Türkçesine ait eserler günümüzde üç grupta ele alınarak incelenmektedir: “1. Kuman Kıpçakçası [XIII-XVII. yy.] 2. Memlûk Kıpçakçası [XIV-XVI. yy.] 3. Ermeni Kıpçakçası [XVI-XVII. yy.]” (Tekin ve Ölmez, 2003, s. 41-47; Güner, 2020, s. 25) Bu çalışmada, tarihî Kıpçak Türkçesi söz varlığındaki biliş fiilleri ele alınmıştır. Bu amaçla biliş fiilleri, tarihî-karşılaştırmalı yöntemle incelenmiş, ilgili fiillerin yapı, anlam ve köken özellikleri ortaya konulmuştur.

1.1. Yöntem ve kapsam

Çalışma kapsamında biliş fiilleri, öncelikle tarihî Kıpçak Türkçesi söz varlığını kapsamlı şekilde ele alan, R. Toparlı, H. Vural ve R. Karaatlı'nın birlikte hazırladığı *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü* (KTS) adlı eserin taranmasıyla tespit edilmiştir. Çalışma kapsamında, Memlûk Kıpçakçası sahasında; *Kitâbü Bulgatül-Müştâk fi Lügati't-Türk Ve'l-Kıfçak* (BM), *Kitâb fi Riyâzâtî'l-Hayl, Kitâ fi 'ilmi'n-Nüşşâb* (İN), *Ed-Dürretül-Mudîyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye* (DM), *Kitâb Gülistan bi't-Türkî* (GT), *El-İdrâk Haşiyesi* (İH), *İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtin* (İM), *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk* (Kİ), *El-Kavanînü'l-Küllîyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye* (KK), *Münyetül-Guzât* (MG), *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkindî* (MS), *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî* (TA), *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye* (TZ), Kuman Kıpçakçası sahasında; *Codex Cumanicus* (CC), Ermeni Kıpçakçası sahasında; *Kıpçakskiy Slovar po Armyanopismennum Pamyatnikam XVI-XVII Vekov* (KPN) eserlerinden hareketle basit ve türemiş yapıdaki biliş fiilleri değerlendirilmiştir. *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*'nden belirlenen madde başı fiiller, alıntıldıkları orijinal eserlerle karşılaştırılarak sayfa numaraları gösterilmiştir. Bununla birlikte Kıpçak Türkçesi üzerine yapılmış temel gramer çalışmalarından faydalanılmıştır.⁴ Çalışmanın hacmini artırmamak amacıyla madde başlarında, dönem metinlerinden alıntılanan belli başlı örnekler yer verilmiştir. Biliş fiillerinin tasnif edilmesinde genel olarak Yaylagül (2005) ve Şahin'in (2012a) sınıflama çalışmaları temel alınmıştır. Bu çalışmalarda, kullanılan ölçütlerden (eylemin bilinçli şekilde yapılması, fiziksel eylem içermemesi, bilişsel etkinlik ifade etmesi vb.) yararlanılarak yeni bir sınıflama önerisi ortaya konulmuştur.

² Ayrıntılı bilgi için bk. (Acar 2019; Alan ve Özeren 2018; Bilgin Aksoy 2021; Biray 2007; Doğan ve Erdin 2021; Erdem 2004; Hirik 2018; Seçkin 2019; Şahin 2012a, 2012b; Yaylagül 2005; Yıldız 2016).

³ Ayrıntılı bilgi için bk. (Biray 2007; Bilgin Aksoy 2022).

⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. (Güner, 2020; Karamanlıoğlu, 1994).

2. İnceleme

2.1. Anlama fiilleri

2.1.1. aḡla- “anlamak” (BM 42; CC 9; İN 77; GT 203; KK 100; Kİ 4; KPN 112a; KTS 9a; MG 100; TZ 140b)

Eski Uygurcadan kalma Budizm'in Mahâyâna mezhebine ait sūtralarda *aḡla-* fiili “anlamak” (Uigurica I, 1908, s. 8) karşılığıyla verilmektedir. Wilkens, Eski Uygurca üzerine hazırladığı sözlüğünde fiili, *aḡla-* “araştırmak, incelemek; anlamak” şeklinde tanımlamaktadır (Wilkens, 2021, s. 55). Karahanlı dönemine ait Kaşgarî'nin *Divanü Lûgat-it-Türk* adlı sözlüğünde fiil, *aḡla-* “anlamak” biçiminde yer almaktadır (Atalay DLT IV, s. 27; Ercilasun ve Akkoyunlu 2020, s. 553). İslami dönem Türkçe eserlerden *Kutadgu Bilig*'de *aḡla-* “anlamak” (Arat, 1979, s. 20) olarak geçmektedir. Fiil, *aḡ* ‘düşünce, idrak’ (EDPT, s. 165) isim köküne +*LA-* fiil türetim ekinin getirilmesiyle biçimlenmiştir (DTS, s. 47; EDPT, s. 186; ESTY I, 1974, s. 153-154; OTWF II, s. 429; VEWT, 1969, s. 20). Sevortyan, *aḡla-* madde başında fiilin Türk yazı dillerinde yer alan şekillerini sıralayarak bahsi geçen fiili *aḡ* ‘bilinç’ köküne dayandırmaktadır (ESTY I, 1974, s. 153-154). Harezmi Türkçesinin söz varlığı aktarıldığı *Harezmi-Altınordu Türkçesi Sözlüğü*'nde *aḡla-* “anlamak, öğrenmek, sanmak”, *aḡlan-* “anlaşılacak, anlayışlı olmak” şeklinde tanımlanmaktadır (Ünlü, 2012, s. 46). Çağatay Türkçesiyle yazılmış metinlerinde kelimenin anlam genişlemesine uğrayarak *aḡla-* “anlamak, idrak etmek, kavramak hatıra getirmek, anmak” (Ünlü, 2013, s. 44) anlamlarını karşıladığı görülmektedir.

(1) *eger ol anı aḡlasa taḡı süngüsü-ni solna naḡl kılamak tilese ol naḡl-ğa meşḡul bolur* “Eğer o, onu anlarsa ve süngüsünü soluna yerleştirmek isterse o, yerleştirmekle meşḡul olur.” (MG, 41b/4-5)

(2) *bir kişi ayttı eyā rūšen zamīr könḡlek ıysından mışırda aḡladınḡ bilmedinḡ ken'ān kuyusunda esīr* “Bir kişi söyledi: Ey aydın kişi, gömlek kokusundan (onun) Mısırdaki olduğunu anladın, Kenan kuyusunda esir olduğunu bilmedin.” (GT, 53b/9-11)

2.1.2. bil- “bilmek” (BM 46; BV 139; CC 32; DM 76a; GT 220a; İN 98; Kİ 18; KK 104; KPN 265b; KTS 30b; MG 116; MS 241; TA 94a; TZ 152a)

Eski Türk yazıtları döneminden itibaren *bil-* “bilmek, bilgi sahibi olmak, anlamak” anlamında kullanılmaktadır (Aydın, 2021, s. 146; Şirin, 2020, s. 723; Tekin, 2003, s. 240). Fiilin türetim ekleriyle genişlemiş *biliḡ*, *bilir siz*, *bilir biliḡ* gibi şekillerine tarihî belgelerde sıklıkla rastlanılmaktadır (Tekin, 2020, s. 129). Eski Uygur Türkçesi dönemi metinlerinde de *bil-* “bilmek, anlamak” şeklinde tespit edilmektedir (Kaya, 2021, 691; Wilkens, 2021, s. 170; Yıldırım, 2017, s. 317). Karahanlı Türkçesi döneminde fiilin aynı şekil ve anlamda varlığını sürdürdüğü görülmektedir. *Divanü Lûgat-it-Türk*'te *bil-* “bilmek” anlamını karşılamaktadır (Atalay DLT IV, s. 90; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 586). Harezmi Türkçesinde fiilin anlam alanı genişleyerek *bil-* “1. bilmek, anlamak, öğrenmek, teşhis etmek, tanımak 2. yeterlilik gösteren tasviri fiil 3. zannetmek 4. hissetmek, sezme” (Ünlü, 2012, s. 96-97) anlamlarına geldiği görülmektedir. Çağatay dönemine ait kaynaklarda *bil-* “bilmek, keşfetmek” anlamında kullanılmaktadır (Ünlü, 2013, s. 143). Fiille ilgili Clauson, “bilmek” anlamının bütün tarihî dönemlerde yaygın olarak görüldüğünü, fiilin tek başına kullanıldığı gibi birleşik yapıllı fiillerin kuruluşunda yardımcı fiil konumunda yer aldığını belirtir (Clauson, 1972, s. 330-331).

(3) *iki kişi dünyeden kitti dağı şasret nedāmet iltti biri ol kim yığdı dağı yimedi biri dağı ol kim **bildi** dağı kılmağı* “İki kişi dünyadan gitti ama hasret pişmanlık gōtürdü, biri yđđan ama yemeyen, biri de bilen ama yapmayan(dır). (GT, 177b/13-178a/2)

(4) *eger aytilsa: farzı nē bile **bildinġ** sūnnetden tađı sūnnetni nēçük **bildinġ** nafileden?* “Eđer sōylense: Farzı sūnnetten ne ile bildin ve sūnneti nafileden nasıl bildin?” (İM, 487b/5)

2.1.3. **tağı-** “tanımak, bilmek” (CC 178; GT 369a; KPN 1368b; KTS 261a; TZ 251b)

Kıpçak Türk lehçelerinde “tanımak, bilmek” anlamında kullanılan bu fiil, Karahanlı Türkçesinde *tanu-* “danışmak, işaret etmek, söylemek, emretmek, tavsiye etmek” (Atalay DLT IV, s. 572; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 852) şeklinde geçmektedir. Harezmi Türkçesinde, *tanı-/ tanu-* “tanımak” (Ünlü, 2012, s. 565-566) anlamında /u/ ünlülü şekilleri de görülmektedir. Çağatay Türkçesinde ise *tanı-* “tanımak, anlamak, bilmek, hatırlamak, anlayıp tasdik etmek” (Ünlü, 2013, s. 1076) anlamlarıyla yer almaktadır. Clauson, fiilin çōzümlenmesindeki bazı zorluklara işaret ederek *tanu:- (d-)* “önermek, tavsiye etmek, tartışmak” ve *tanı: (t-)* “(birini) tanımak” kelimelerinin iki eş sesli fiil olabileceğini dile getirir. Ayrıca, *tanı-* fiilinin daha erken bir dönemde *tanu-* biçiminden ayrıştığını öne sürer (Clauson, 1972, s. 441, 516). Eren, *tanımak* fiilinin kökeni hakkında görüşlerin tamamını değerlendirir. Clauson’un bahsettiği zorluğa işaret ederek *tanı-* ve *tanu-* biçimleri arasındaki yakınlığın anlam bakımından açıklanmaya muhtaç olduğunu ifade eder (Eren, 2020, s. 494).

(6) *ovlum beyini **tanımış*** “Ođlum beyini tanımış.” (Grønbech, 1992, s. 178)

(7) *ol meni kiçer iken körüp **tanıdı*** “O, beni geçerken görüp tanıdı.” (GT, 68a/2)

2.1.5. **uķ-** “anlamak, idrak etmek” (Kİ 17; KTS 292a)

Eski Uygur Türkçesinde fiil, *uķ-* “anlamak, idrak etmek, kavramak, bilmek; duymak, hükmetmek, hâkim olmak; (bir şeyi) tasavvur etmek (s./bk. Mo. *uqa-*)” karşılıkları verilir (Wilkins, 2021, s. 788). Eski Türkçe döneminin son yazı dili olan Karahanlı Türkçesinde bu fiil, *uķ-* “anlamak, öğrenmek” (Atalay DLT IV, s. 687; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 918) anlamında tespit edilmektedir. Harezmi sahası eserlerinde *uķ-* “anlamak, idrak etmek, bilmek” (Ünlü, 2012, s. 620) ve Çağatay Türkçesi ile yazılmış metinlerde *uķ-* “anlamak, idrak etmek” (Ünlü, 2013, s. 1181) biçim ve anlamlarında varlığını devam ettirmiştir. Clauson, *uķ-* madde başında aldığı fiilin temel anlamını “anlamak” ve ikincil anlamını “dinlenmek” olarak açıklar. Söz konusu fiil için toplamış olduğu verileri sunduktan sonra Moğolca *uka-* fiiliyle Eski Türkçe *okı* fiilinin bazı araştırmacılar tarafından ilişkilendirildiğine işaret eder. Bahsi geçen fiilin günümüzde Türkçenin Kuzey Doğu ve Güney Doğu lehçelerinde varlığını sürdürdüğünü dile getirir (Clauson, 1972, s. 77-78). Hacıeminoğlu ve *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller* adlı çalışmasında fiilin gelişim seyrini “*u-* (uzun u) anlamak” < *uķ-* < *u-k-* “anlamak”; *ukuş* < *uķ-u-ş* < *u-k-u-ş* “akıl, anlayış” anlamayı sağlayan yetenek, organ” şeklinde açıklar (Hacıeminoğlu, 1991, s. 25). Sevortyan, Uygur ağızlarında fiilin ön sesteki /o-/’lu biçimleri ile ilgili kesin bir şey söylemenin zor olduğunu, *uķ-* fiilinin “kavramak, düşünmek” ve “dinlemek; duymak” anlamlarının tarihî durumlarının izaha muhtaç olduğunu belirtir. Fiilin en eski anlamının “anlamak” olabileceğini ve bu görüşüne dayanak olarak *uķ-*’un türevlerinden olan *uquş ~ uquy* “idrak ve idrak etme” anlamlarını karşıl原因an kelimeleri göstermektedir (ESTY I, 1974, s. 584).

2.2. Düşünme fiilleri

2.2.1. *esker-* “düşünmek, dikkate almak, mülahaza etmek” (CC 69; KPN 498b; KTS 76a)

“Akıl, hafıza, zihin” anlamındaki *es* kökünün türevi olan bu fiil, ilk kez Kıpçak Türkçesi eserlerinden *Codex Cumanicus*'ta geçmektedir (Grønbech, 1992, s. 68). *Esker-* fiili, *es* ismine +*Gar-* isimden fiil yapma ekinin getirilmesiyle türetilmiştir (bk. OTWF II, 742). Karahanlı Türkçesi dönemine ait metinlerde tespit edilemeyen fiil, Çağatay Türkçesinde Nevâî'nin 1476-1486 yılları arasında yazdığı şiirleri içine alan *Nevâdirü'n-nihâye* adlı eserde ve 16. yüzyılda yazılmış olan *Abuşka Lügati*'nda *esker-* “hayaline getirmek, hatırlamak, kabul etmek” (Ünlü, 2013, s. 346) anlamında rastlanılmaktadır. Räsänen'in sözlüğünde, “anlayış, us, akıl” anlamındaki *äs* madde başı altında *esker-* fiiline yer verilir. Räsänen, bahsi geçen fiilin Çağatay Türkçesindeki karşılıklarını verdikten sonra Kazak Türkçesindeki *äskär-* “hatırlamak” şeklinde fiilin varlığına işaret eder. Maddenin sonunda *äskär-* fiilinin *äs* ismi üzerine eklenen +*kär-* ekiyle ortaya çıkmış olabileceğini belirtir (VEWT, 1969, s. 49). Tarihî lehçelerde bu fiilin yaygın şekilde kullanılmadığı görülür.

(8) *eskermez* “Dikkate almaz.” (Grønbech, 1992, s. 69)

2.2.2. *sağın-* (CC 158; GT 351; İN 238; KPN 1216a; KTS 224a; MG 233) / *sakın-* (GT 351; İM 438; KTS 224a) “düşünmek, sanmak, hesaplamak, mütalaa ve tasavvur etmek, zannetmek”

Türk dilinin ilk yazılı belgelerinden itibaren **sā-* kök fiili, “saymak” (EDPT, s. 781; DTS, s. 486; ESTY VII, 2003, s. 154) anlamında tespit edilebilmektedir. Türk dilinde *sa-* kök fiilinden türetilmiş, *sak*, *sak-sakçı*, *saklık*, *sakla-sakın-* ~ *sagın-*, *san*, *sana-*, *say-* gibi şekiller geniş bir söz varlığını teşkil etmektedir. Yapı bakımından *sa-* fiiline /-k-/ fiilden fiil yapan kuvvetlendirme ekinin getirilmesiyle **sā-* > *sa-k-* “saklamak” (Atalay DLT IV, s. 483) şeklinde kurulmuş, ardından *sak-* fiil tabanına -(*I*)*n-* fiilden fiil yapma ekinin eklenmesiyle **sakın-* ~ *sagın-* (< *sa-k-(i)n-*) ‘(bir şey) hakkında özlemle düşünmek, bir şey hakkında endişeyle düşünmek, endişelenmek’ (Atalay DLT IV, s. 484; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 800; EDPT, s. 812) şeklinde fiil türetilmiştir. Fiilin oluşumu aşamasında iki ünlü arasında kalan /-k-/ türetim ekinin sedalılışarak /-g-/’ye dönüştüğü biçimler de görülebilmektedir. (**sa-* > *sak-(i)n-* > *sakın-* ~ *sağın-* ~ *sağan-*.) Orta Türkçe dönemi içerisinde Harezmi, Çağatay dönemine ait kaynaklarda, fiilin ilgili eklerle anlamca genişlemiş /-k-/’li ve /-g-/’li şekillerinin de bulunduğu görülmektedir. Harezmi Türkçesinde fiilin *sağın-* “düşünmek, hatırlamak, sanmak, zannetmek”, *sakın-* “1. düşünmek, sanmak, zannetmek” krş. *sağın-* “kaçınmak, ummak, tahmin etmek”, *sakınğan* “sakınan, çekinen, takva sahibi”, *sakınğan bol-* “sakınan olmak”, *sakınğu nirse* “sakınılacak, korkulacak şey”, *sakınmağ* “1. sakınma, çekinme 2. kaçınma 3. sanma, zannetme 4. düşünme” (Ünlü, 2013, s. 494, 497) anlamlarını karşıladığı görülür. Çağatay Türkçesi ile yazılmış metinlerde *sağın-* “sanmak, zannetmek, düşünmek, yâd etmek, hatıra getirmek, özlemek, istemek, murad etmek”, *sakın-* “düşünmek, sakınmak, hatırlamak, içtinap etmek, çekinmek” (Ünlü, 2013, s. 937, 942) biçim ve anlamlarında varlığını devam ettirmiştir.

(9) *sagınsa-men bahasız kanını* “Eğer onun kıymet biçilemeyecek kanının düşünürsem.” (Grønbech, 1992, s. 158)

(10) *sağındım âdemî hâşî seni men bori-ninğ şa'b-reki sen imiş-sen* “Ben seni insanın hası sanmıştım. Sen ise kurtların en çetiniymişsin.” (GT, 69a/4-5)

(11) *câfi sakınur cefâ bize kıldım dip / Kıldı anğa bizden ol cefâsı kiçti* “Eziyet eden kişi ‘Bize eziyet ettim.’ diye düşünür. Ona bizden kaldı, o eziyeti geçti.” (GT, 41b/6-7)

2.3. İstek fiilleri

2.3.1. *ārzūla*- “istemek, arzulamak” (CC 13; KTS 13a)

Codex Cumanicus dışında Kıpçak metinlerinde tespit edilemeyen bu fiil, Farsça kökenli *ārzū* “istek, heves” anlamında kullanılan kelimeye +*LA*- isimden fiil yapma ekinin getirilmesiyle türetilmiştir. Harezmi Türkçesi tarihî metinlerinde fiil, aynı anlam ve şekliyle *ārzūla*- “istemek, arzulamak” (Ünlü, 2012, s. 54) biçiminde tespit edilmektedir.

(12) *yazıksızlığını ārzūlap* “Günahsız olmayı arzulamak suretiyle” (Grønbech, 1992, s. 13)

2.3.2. *tile*- (BV 311; CC 188; GT 375; İM 456; İN 261; Kİ 40; KK 75; KPN 1429; KTS 276a; TZ 258b) /*dile*- (BM 51; İN 134; KTS 61b; MS 249) “istemek, dilemek”

Türk dilinin ilk yazılı belgelerinden itibaren *tile*- “dilemek, istemek” (Aydın, 2021, s. 169; Tekin, 2003, s. 254) anlamlarında kullanılan eskicil kelimelerden biridir. Eski Uygurcadan kalma tarihî metinlerde kelime *tile*- “dilemek, istemek” (Uigurica I, 1908, s. 67; Uigurica III, 1922, s. 818) anlamında kullanılmaktadır. Wilkens’in Eski Uygurca sözlüğünde kelime, *tilä*- ~ *til(ä)* “aramak, hedef almak, istemek, dilemek (*tilätäçi* Skt. *gaveṣī*’nin de eş değeri), araştırmak, çaba göstermek, arzu etmek, talep etmek, rica etmek, beklemek” (Wilkens, 2021, s. 718) anlamlarında yer alır. *Divanü Lûgat-it-Türk* adlı sözlükte *tile*- fiili için “dilemek, istemek, beklemek, aramak” karşılıkları verilir (Atalay DLT IV, s. 623; Ercilasun ve Akkoyunlu 2020, s. 881). *Kutadgu Bilig*’de ise *tile*- “dilemek, istemek, aramak” (Arat, 1979, s. 447) aynı şekil ve anlamda geçmektedir. *Harezmi-Altınordu Türkçesi Sözlüğü*’nde *tile*-/*dile*- “1. dilemek, istemek, arzu etmek. 2. İstemek, talep etmek” biçiminde kullanılmaktadır (Ünlü, 2012, s. 592). Çağatay Türkçesiyle yazılmış metinlerinde ise *tile*- “dilemek, istemek, arzu etmek, temenni etmek” (Ünlü, 2013, s. 1128) anlamlarını karşıladığı görülmektedir. Fiilin tarihî dönemlerdeki kullanım alanı için bk. DTS, s. 560; ESTY III, 1980, s. 231-233). Clauson, *tile*- fiilinin “çok arzu etmek (bir şeyi), istemek, rica etmek” anlamında madde başı olarak ele alır. Kelimenin Eski Türkçe döneminden günümüze kadarki yazılı metinlerde geçen şekillerini örnekleriyle vererek **dil* ~ **til* “dil” kökünden türetilmiş olabileceğini belirtir (Clauson, 1972, s. 492). Ayrıca, Clauson’un bu görüşüne, Eski Türkçeden beri tek heceli kök hâlindeki isimlerin yaygın şekilde +*A*- fiil türetim ekini almaları bu anlamda bir dayanak oluşturmaktadır.

(13) *bir ikki hoş nefes urmak tiledim / Nefes yolu tutuldu boldım āhras* “Bir iki güzel söz söylemek istedim, nefes yolu tıkanı, konuşamadım.” (GT, 132b/3-4)

(14) *tiledi anınġ birle farz bolmaġnı taġı kalmaġnı kıyāmet künine tēgi* “Onunla birlikte farz olmayı ve kıyamet gününe kadar kalmayı diledi.” (İM, 85b/8)

2.3.3. *iste*- (BM 53; GT 279; İM 401; KTS 115a) /*izde*- “istemek, aramak, araştırmak” (CC 85; GT 285; İN 169; KK 48; KPN 631b; KTS 118a)

Eski Uygur Türkçesinde fiil, *istä*- ~ *ist(ä)*- “aramak, (bir şeyi) elde etmeye çaba harcamak, sormak, araştırmak, takip etmek, izlemek; istek duymak, talep etmek, istemek, arzulamak; hesap sormak, yoklamak *istä*- *tilä*- (bir şeye) çabalamak, arzu etmek; yoklamak *istäp al*- kendisi için aramak” (Wilkens, 2021, s. 312) şekil ve anlamlarında tanıklanır. Karahanlı Türkçesi döneminde *iste*- “istemek, arkasına düşmek, aramak” (Atalay DLT IV, s. 238; Ercilasun ve Akkoyunlu 2020, s. 669) anlamlarını karşılar. Harezmi-Altın Ordu sahası eserlerinde /*s*/’li ve /*z*/’li şekilleri bulunmaktadır: *iste*- “istemek, dilemek,

aramak, araştırmak”; *izde-* “dilemek, istemek” (Ünlü, 2012, s. 267, 273) Çağatay Türkçesi dönemine ait eserlerde kelime, *iste-* “istemek, talep etmek, arzulamak”; *izde-* (I) “istemek” (Ünlü, 2013, s. 541, 552) biçim ve anlamlarında varlığını devam ettirmiştir.

Clauson, *iste-/izde-* fiilini “aramak, istemek” olarak anlamlandırır ve *iste-* fiilini şekil ve mana yakınlığından hareket ederek *iz* “iz, nişan, belirti” < *iz+de-* biçiminde isminden türeyen *izde-*’nin ikincil formu olarak açıklar. Günümüz Türk yazı dillerinde *izdä-*, *istä-*, *irdä-* şeklinde yaşadığını belirtir (Clauson, 1972, s. 243). Yazılı da Clauson’un görüşünden hareketle Eski Uygurcadaki *istä-* fiilini *izdä-*’nın ikincil biçimi olarak düşünür ve fiilin *iz* “iz” ismine +DA- isimden fiil yapma eki getirilmesiyle türediğini ifade eder (Ayazlı, 2016, s.127). Fiilin tarihî dönemlerdeki kullanım alanı için bk. (DTS, s. 214; ESTY I, 1974, s. 383).

(15) *anı izdediler bahçada* “Onu aradılar bahçede” (Grønbech, 1992, s. 85)

(16) *sultān buyurdi istediler bir ikinci-ninġ oġlın taptı-lar ol şūret-te* “Sultan buyurdu, bir çiftçinin oğlunu aradılar ve onu buldular o şekilde” (GT, 33a/7-8)

2.3.4. **körüvse-** “görmek istemek, arzulamak” (CC 155; KPN 736b; KTS 159b)

Eski Türkçe *kör-* “görmek, itaat etmek, tâbi olmak” (Aydın, 2021, s. 160; Tekin, 2003, s. 248) fiiline - (X)gsA- fiilden fiil yapma ekinin getirilmesiyle *kör-ügse-* > *körüvse-* “görmek istemek” (Clauson, 1972, s. 744; Gabain, 2003, s. 283; OTWF II, s. 526) şeklinde türetilmiştir. Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış *Altun Yaruk*’ta fiilin tanıkladığı örnek cümle şu şekilde geçmektedir: *kamaġ kişili t(e)ngrilike küsegülük körüvsegülük bolsunlar* “Tüm kişilere, tanrılara görme isteğinde bulunsunlar.” (AY/118/20-21; Kaya, 2021, s. 207, 784). Karahanlı Türkçesinde *körüvse-* ‘buluşmak istemek, görmek veya kavuşmak istemek” (Atalay DLT IV, s. 365; Ercilasun ve Akkoyunlu 2020, s. 741) anlamlarını karşılamaktadır. Harezmi Türkçesinde *kör-* fiilinden yapılmış bir türev olan *körse-* “görmeyi istemek” (Ünlü, 2012, s. 347) fiili, *körüvse-* fiiliyle en yakın şekil olarak tespit edilir. Çağatay Türkçesi dönemi eserlerinde *körüvse-* “canı gönülden istemek, arzu etmek, görmek istemek” (Ünlü, 2013, s. 659) anlamıyla kullanılmaktadır. Söz konusu fiil, *Codex Cumanicus* dışındaki Kıpçak dil yadigârlarında tespit edilememiştir.

(17) *Teñriñ körüvsep* “Tanrısını görmek isteyerek” (Grønbech, 1992, s. 122)

2.3.5. **küse-** “arzu etmek, istemek” (CC 159; Kİ 56; KTS 169b; TA 127a) / **küsen-** “dilemek, arzu etmek” (CC 159; KTS 169b)

Köktürkler dönemine ait tarihî metinlerde tespit edilemeyen bu fiil, Mahayana Budizm’ine ait sutralardan *Altun Yaruk*’ta *küse-* “istemek, dilemek, arzulamak” (Kaya, 2021, s. 793; Ölmez, 1991, s. 103) anlamlarını karşılamak için kullanılır.

(18) *bişinç tükel bilge biligiġ küsemekke tayanıp...* “Beşinci (olarak) bütün hikmetli bilgiyi arzulamaya dayandı...” (AY215/13-14)

(19) *kimler birök küseser tering nomka kirgeli* “Kimler derin öğretiyeye girmeyi istese...” (AY583/9-11)

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden *Divanü Lûgat-it-Türk*'te *küse-* /*köse-*⁵ fiili “arzulamak, istemek” (Atalay DLT IV, s. 366; Ercilasun ve Akkoyunlu 2020, s. 757) anlamlarında tanıklanır. Harezmi Türkçesinde *küse-* fiili, “istemek, arzu etmek, özlemek” (Ünlü, 2012, s. 365) şeklinde aynı anlam ve biçimle varlığını sürdürür. Clauson, *küse-* “dilemek, arzu etmek, hasret çekmek” karşılığını verip Türk yazı dillerindeki biçim ve anlamları örneklerle açıklar (Clauson, 1972, s. 749). *Küsen-* fiili, yapı bakımından *küse-* fiiline Türkçede işlek kullanım özelliği taşıyan /-n-/ çatı ekinin getirilmesiyle kurulmuştur. Fiilin kökeni ve yapısı farklı görüşler ortaya konulmuştur. (bk. Çelik, 2018, s. 485-496) Kelimeyi eldeki verilerle bir kök fiil olarak değerlendirmek kabul edilebilir görünmektedir.

2.3.6. tabuvs- “bulmak istemek” (CC 175; KTS 257b)

Eski Uygur Türkçesinde *tap-* “bulmak, elde etmek, kazanmak” (Ayazlı, 2016, s. 222; Wilkens, 2021, s. 673) fiiline -(X)gsA- fiilden fiil yapma ekinin eklenmesi yoluyla türetilmiştir. Söz konusu fiil, *tap(b)-ıgsa-* > *tabuvs-* “bulmayı istemek” (OTWF II, s. 526) anlamında Kıpçak Türkçesiyle yazılmış eserlerden sadece *Codex Cumanicus*'ta tespit edilmiştir.

(20) *itlenmişlerini tabuvsap* “Yitirdiklerini bulmayı dileyerek” (Grønbech, 1992, s. 175)

2.4. Bellek fiilleri

2.4.1. Hatırlama fiilleri

2.4.1.1. aη- “anmak, hatırlamak, zikretmek” (İM 368; GT 203; Kİ 4; KPN 110a; KTS 9a; MS 233; TZ 140b)

Eski Uygurcada, fiil hakkında ilk kayıtlara *Berliner Turfantexte* serisinin üçüncü cildinde rastlanılmaktadır. *Das Uigurische Insadi Sūtra* adlı eserde *aη-* fiili “anmak, hatırlamak” anlamıyla “*kurıyu aηmış teg* (kurumayı hatırlamış gibi)” şeklinde ibarede geçmektedir (Tezcan, 1970, s. 280). Kelime, Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden *Kutadgu Bilig*'de *aη-* “anmak, anlamak, dikkat etmek” (Arat, 1979, s. 20) anlamında ve *Atabetül-Hakayık*'ta ise “*muni ked ana*” (bunu iyi hatırla) şeklinde tanıklanmaktadır (Arat, 2006, s. 18). Harezmi sahası söz varlığını ele alan *Harezmi-Altınordu Türkçesi Sözlüğü*'nde *aη-* fiili, “1. anmak, hatırlamak 2. zikretmek, düşünmek, öğüt almak” şeklinde tanımlanır (Ünlü, 2012, s. 45). Çağatay Türkçesiyle yazılmış eserlerde ise *aη-* “anmak, hatırlamak, yad etmek, zikretmek” (Ünlü, 2013, s. 41) anlamlarını karşıladığı görülmektedir. Clauson (1972, s. 168), madde başını *aη-* biçiminde alır ve “anmak, hatırlamak, akla getirmek” anlamıyla açıklar. Söz konusu fiilin 13. yüzyıldan önce kaydedilmediğini, kelimenin muhtemelen daha eski dönemlerde kullanıldığını belirtir. Ayrıca, *aη* “anlayış, zekâ” anlamında kullanılan kelime ile aralarında bir ilişkiden bahsetmenin mümkün olmadığını dile getirir (Clauson, 1972, s. 168). Sevortyan, *a:η-* maddesinde fiili “hatırlamak, bahsetmek, bilinçli olmak, şüphelenmek, tartışmak” anlamıyla verir. Kelimenin kökeniyle ilgili kesin bir şey söylemenin mümkün olmadığını ve fiilin muhtemel gramatikal gelişim seyrini *a:ηq-* > **a:ηg-* > *a:η-* > *aη-* şeklinde açıklar (ESTY I, 1974, s. 153-154).

(21) *Yā ilāhi sen murādın bir anā / Kim bu miskān-ni duā birle anā* “Ey Allah'ım! Sen ona muradını ver. Bu zavallıyı dua ile ansın” (GT, 178b/2-3)

⁵ Atalay'ın *Divānū Lûgat-it-Türk Tercümesi I-II-III* adlı eserinde söz konusu fiil, *köse-* biçimde okunur ve “arzu etmek” olarak anlandırılır.

2.4.1.2. anđdur- “andırmak, hatırlatmak” (İM 369; KPN 111a; KTS 9a; TA 87b)

Kıpçak Türkçesinde *anđ-* “anmak, hatırlamak, zikretmek” fiiline, *-Dir-/-DUr-* fiilden fiil yapan ettirgenlik ekinin getirilmesiyle *anđdur-* (< *anđ-dur-*) biçiminde kurulmuştur. Eski Türkçeden beri tanımlanabilen bu ek, fiilin anlamını “yaptırma veya oldurma veya fiilin gerçekleşmesine sebep olma” (OTWF II, s. 709; Güner, 2020, s. 172) yönünden tamamlayarak işlek biçimde kullanılmaktadır.

(22) *anđdur-đul* “hatırlat” (TA, 42b)

(23) *kaçan kim anđdursa yārī birgey anđar*. “Ne zaman ki hatırlasa sevgiliyi birlikte anar.” (İM, 294a/5-6)

2.4.1.3. üksün-/üpsün- “hatırlamak” (CC 210; KTS 297a)

Fiil, eski Türk yazıtlarında ve tarihî dönem metinlerinde tespit edilememiş sadece Kıpçak Türkçesi dönemine ait dil yadigârlarından *Codex Cumanicus*'ta tanımlanmıştır. Gabain (1979), *Die Sprache des Codex Cumanicus* “Codex Cumanicus’un Dili” adlı çalışmasında fiilin kökünü Eski Türkçe *ö-* “düşünmek, anlamak” > **ö-g* “düşünce, akıl” anlamındaki arkaik kelimeye dayandırır. Söz konusu fiili yapı bakımından *ögsin-* > *ög+sI-n-* > **üksün-* ~ **üpsün-* şeklinde açıklar (Gabain, 1979, s. 92). Grønbech, kelimenin taban bilgisine yer vermeden *üksün-* fiilinin **ögsin-* biçiminden geliştiğini ve *üpsün-* şeklini de **övsün-* ~ **üvsün-* biçimleriyle ilişkili olabileceği düşünür (Grønbech, 1942, s. 269). *Üksün-* fiilinin **ögsin-* ile yapısal ve anlamsal bakımdan nasıl ilişkilendirileceği bununla birlikte fiilin ilk hecesindeki ünsüzün aslî şeklinin /k/’li mi yoksa /p/’li mi olması gerektiği tartışma konusudur. (Ayrıca bk. Berta, 1996, s. 226)

2.4.1.4. üşre- “hatırlamak, anmak” (KTS, 299a; TZ 274b)

Eski Türkçe dönemine ait tarihî metinlerde tespit edilemeyen bu fiil, Kıpçak Türkçesiyle yazılmış *Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l Lügati’t-Türkiye*’de tespit edilmiştir. Eseri neşreden Atalay (1945, s. 274), kelimeyi “hatırlamak, anmak” biçiminde anlamlandırarak *Divanü Lügat-it-Türk*’te *üşkür-* “hatırlamak” (Atalay DLT IV, s. 718; Ercilasun ve Akkoyunlu 2020, s. 936) anlamındaki fiille ilişkilendirir. Bu ilişki bağlamında Türk (2006, s. 2), “Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinde tanımlanan *üşkür-* fiilinin toplanmak, bir araya getirmek” anlamındaki *üş-* kök fiilinden türetilmiş olduğu varsayılırsa, *üşüş-* ile bağlantılı olabileceğini ifade eder. Aynı zamanda bu kökten türeyen *üşüş-* fiilinin düşünmek, hatırlamak” anlamına geldiğini, muhtemelen *üş-/üşüş-* fiillerindeki “(bir araya / yere) toplanmak” anlamından hareketle, “hatırlamak” anlamında tanımlanan *üşkür-* fiilini de “zihne, beyne toplanmak” biçiminde anlamlandırmamız gerektiğini dile getirir (Türk, 2006, s. 2).

2.4.2. Unutma fiilleri**2.4.2.1. unıd-/ unıt-/ unıt-** “unutmak” (BM 78; CC 206; İM 460; GT 383; Kİ 112; KPN 1539a; KTS 292a; MG 272; TA 150b; TZ 270b)

Eski Uygur Türkçesi dönemine ait tarihî metinlerde fiil, *unıt-* “unutmak” (Caferoğlu, 2021, s. 266; Wilkens, 2021, s. 800) anlamında kullanılmaktadır.

Uygurca *Altun Yaruk*’ta *unıt-* fiilinin yer aldığı örnek cümle şu şekilde geçmektedir: *ötrü antada kin ürüg uzatı bo d(a)r(a)nı nomug unıtmadıñ tutmuş k(e)rgek tip y(a)rıkadı* “Ondan sonra daima bu

öğretiyi unutmadan yerine getirmek gerek diye buyurdu” (AY 362/15-17; Kaya, 2021, s. 395). Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden *Divanü Lûgat-it-Türk*'te *unut-* ~ *unut-* “unutmak” (Atalay DLT IV, s. 694; Ercilasun ve Akkoyunlu 2020, s. 922), *Kutadgu Bilig*'de *unut-* “unutmak” (Arat, 1979, s. 495) biçim ve anlamında tanıklanır. *Harezmi-Altınordu Türkçesi Sözlüğü*'nde *unut-* ~ *unut-* “unutmak, inkâr etmek, hatırdan çıkarmak” şeklinde tanımlanır (Ünlü, 2012, s. 625). Çağatay Türkçesiyle yazılmış eserlerde ise *unut-* ~ *unut-* “unutmak” (Ünlü, 2013, s. 1185, 1186) anlamlarını karşıladığı görülmektedir. Clauson (1972, s. 179), *unut-* fiilini “unutmak (birini veya bir şeyi)” şeklinde açıklayarak fiilin Türk yazı dillerindeki biçim ve anlamları verir. Kelimenin Kuzeydoğu Türkçesinde *uñtu-*, *untu-*, *umut-*, *umdu-* şekillerinin varlığına işaret eder ancak, fiilin kökeni hakkında bir açıklamaya yer vermez. Kelimenin kökeni ve yazıtlar dönemi sonrası Türkçe metinlerdeki kullanım alanı için bk. (DTS, s. 612; ESTY, I, 1974, s. 597-598; VEWT, 1969, s. 514)

(24) *kim kim sözlese namâz içinde kaşd birle yâhûd unutup, namâzı bâtl bolur* “Namaz içinde kasıtlı bir şekilde ya da unutup konuşan kişinin namazı batıl olur.” (İM, 185a/6-7)

(25) *bes munı bu yirde fehm itgıl yaşşı ögüngde tutğıl unutmağıl* “Bunu bu yerde anla, güzelce zihninde tut, unutma!” (MG, 20b/8-9)

2.5. Tahmin etme ve çıkarımda bulunma fiilleri

2.5.1. *çınra-* “zannetmek” (Kİ 30; KTS 50b)

Eski Türkçe dönemine ait tarihî metinlerde tespit edilemeyen bu fiil, Kıpçak Türkçesi sözlüklerinden *Kitâbu'l-İdrâk Li-Lisânu'l Etrâk*'te tanıklanmıştır. Kelimenin Çince *chên* > **çin* “doğru, gerçek” anlamında isim köküne Eski Türkçeden beri kullanılan *+rA-* ekinin getirilmesiyle *çın+rA-* > *çınra-* şeklinde türetildiği anlaşılmaktadır.

2.5.2. *ırkla-* “fal bakmak, gelecek ile ilgili söz söylemek, tahminle sonuç çıkarmak” (İH 24; KTS 102a)

Fiilin kökü, “fal” anlamındaki *ırk* ismine dayanmaktadır. Kelime hakkında ilk kayıtlara eski Uygur Türkçesi döneminde rastlanılmaktadır. Türk runik harfli *Irak Bitig*'in 57. falında *ırk* kelimesi şöyle geçmektedir: *ança bilinler: bo ırk başınta az emgeki bar ken yana edgü bolur* “Öylece biliniz: Bu falın başında biraz sıkıntı vardır. (Fakat) sonra yine iyi olur.” (Yıldırım, 2017, s. 47). Yapı bakımından *ırk* ismine *+LA-* isimden fiil yapan ekin getirilmesiyle oluşan fiil, Wilkens'in *Eski Uygurcanın El Sözlüğü* adlı çalışmasında *ırkla-* “fal bakmak, kehanette bulunmak” şeklinde yer almaktadır (Wilkens, 2021, s. 774; bk. OTWF II, s. 437). Fiilin aynı biçim ve anlamla, Karahanlı Türkçesinde de varlığını sürdürdüğü görülmektedir. *Divanü Lûgat-it-Türk*'te *ırkla-* “kâhinlik etmek, ırk (fal)a bakmak” (Atalay DLT IV, s. 218; Ercilasun ve Akkoyunlu 2020, s. 657) anlamı verilmektedir. Harezmi ve Çağatay Türkçesine ait metinlerde fiil tespit edilememiştir.

2.5.3. *oranla-* “ölçmek, zannetmek, sanmak” (Kİ 11; KTS, 205b)

Fiil, eski Türk yazıtları ve sonrası tarihî dönem metinlerinde tespit edilememiştir. Eski Kıpçak Türkçesi metinleri içerisinde yalnızca *Kitâbu'l-İdrâk Li-Lisânu'l Etrâk*'te yer almıştır. Eren, kökeni ve yapısı tartışmalı olan *oran* kelimesini “ölçü, nispet, derece” şeklinde anlamlandırır. Ayrıca, Dankoff'un kelimeyi Ermenice *ōrēn* “law, custom, usage, rule” biçimiyle birleştirmesine dikkat çekerek Türkçe *oran* kelimesinin Anadolu sahasında varlığını sürdürdüğünü vurgular (Eren, 2020, s. 388). Gülensoy ise *oran* maddesinde kelimeyi “büyüklük, nicelik, nispet” anlamında açıklayarak kelimenin Eski Türkçe *or-*

“kesmek” fiil köküne *-an* türetim ekinin getirilmesiyle genişlediğini düşünür. Dankoff’un kelimenin Ermeniceden alıntı olduğuna dair görüşün zayıflığına vurgu yaparak söz konusu kelimeyi Türkçe saymamız gerektiğini belirtir (Gülensoy, 2007, s. 629). Yapı bakımından fiilin, *oran* isim tabanına *+LA-* isimden fiil yapma ekinin getirilmesiyle *oran+LA-* > *oranla-* şeklinde türetildiği ve kavram alanının genişlediği anlaşılmaktadır.

2.5.4. **orunla-** “sanmak” (KTS 206a; TZ 223b)

Fiil, Kıpçak Türkçesiyle yazılmış *Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fîl Lügati’t-Türkiye*’de tespit edilmiştir. Yapı bakımından *orun* ~ *oran* isim tabanına *+LA-* isimden fiil yapan ekin getirilmesiyle *orun+LA-* > *orunla-* (OTWF II, s. 429) şeklinde genişlemiştir. (krş. *oranla-*)

2.5.5. **öleçe-** “tahmin etmek, takdir etmek” (Kİ 20)

Tarihî Türk dillerinde tespit edilemeyen bu fiil, sadece Eski Kıpçak Türkçesi metinlerinden *Kitâbu’l-İdrâk Li-Lisânu’l Etrâk*’te tespit edilmiştir. Kelime hakkında, köken bilgisi sözlüklerinde bir açıklamaya rastlanılmamıştır. *Öleçe-* fiil tabanının **ölç-* > **ölçe-* > *öleçe-* şeklinde gelişim göstermesi oldukça muhtemeldir. (bk. Özyetgin, 2001, s. 596)

2.5.6. **saan-** “sanmak, zannetmek” (KTS 221a; TZ 230b) / **şan-** “sanmak, saymak, farz etmek, zannetmek” (İM 349; Kİ 60; KTS 226a; MG 235)

Eski Türkçe *sā-* “saymak” (EDPT, s. 781) anlamında kullanılan kökün türevidir. Yapı bakımından *sa-* fiil köküne fiilden fiil yapan */-n-/* öze dönüşlülük ekinin getirilmesiyle *sā-* > **sā-n-* > *san-* ~ *saan-* şeklinde genişlemiştir. Fiilin oluşumunda aslî uzun */-a-/'*nın diftonglaştığı görülmektedir. Fiil, çağdaş ve tarihî Türk dili alanlarında yaygın olarak kullanılmaktadır. Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış Budist metinlerinden *Altun Yaruk*’ta iki kez tanıklanan kelime şöyle geçmektedir: *Mengü mengi erip inçip mengü tip atkantaçı körümke sanmaz* “Sonsuz huzur olup, ancak sonsuz diyerek bağlanılacak görünüşten saymaz” (AY 165/7-11; Kaya, 2021, s. 838). Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden *Divanü Lügat-it-Türk*’te *san-* “istemek, arkasına düşmek, aramak” (Atalay DLT IV, s. 238; Ercilasun ve Akkoyunlu 2020, s. 669) anlamları verilir. Harezmi Türkçesinde *san-* (I) “sanmak, zannetmek, akıl etmek, düşünmek”; *san-* (II) “saymak, hesap etmek” (Ünlü, 2013, s. 501) karşılıkları verilir. Çağatay Türkçesi ile yazılmış metinlerde *san-* “sanmak, tahmin etmek, dikkate almak, düşünmek”, *san körmek* “yoklama etmek, saymak, hesap etmek”, *şan-* “sanmak, zannetmek” (Ünlü, 2013, s. 947) biçim ve anlamlarında varlığını devam ettirmiştir.

(26) *ve eger selām bérse iki rekatning başından tüş namazında gümān öze kim ol kişi tamam kıldı sansa andan songra...* “Eğer öğlen namazının iki rekatının başında selam verse ve o kişi namazını kıldı diye zannederse ondan sonra...” (İM 208b/6)

2.5.7. **yorala-** “(rüya) yorumlamak, açıklamak” (CC 232; KTS 327a)

Tarihî Türk dillerinde tespit edilemeyen bu fiil, sadece Kıpçak Türkçesi dönemine ait tarihî sözlüklerden *Codex Cumanicus*’ta tespit edilmiştir. Fiilin kökü, Eski Uygur Türkçesi dönemi metinlerinde *yör-* “yorumlamak, izah etmek, açıklamak, tefsir etmek; çözmek” şeklinde yer almaktadır (Caferoğlu, 2021, s. 302; Clauson, 1972, s. 955; Wilkens, 2021, s. 916). Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış Budist metinlerinden *Altun Yaruk*’ta kelime şöyle geçmektedir: *Adruk adruk çın kirtü erür körümlerin yörer* “Ayrı ayrı gerçek doğru görüşlerini açıklar.” (AY 165/17-18; Kaya, 2021, s. 242). Fiil, *yora* (< *yor-a*)

“yorum, fal” ismine +*LA-* isimden fiil yapan ekin eklenmesiyle türetilmiştir. Fiilin kök biçimi, Karahanlı Türkçesinde *yor-* “tabir etmek, yormak” (Atalay DLT IV, s. 2802); *yör-* “(düş) tabir etmek” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020, s. 983) anlamında kayıtlıdır. Harezmi Türkçesinde *yor-* “yormak, tabir etmek, açıklamak”, *yora* “fal”, *yora ét-* “fal bakmak, falcılık yapmak”, *yora tutun-* “fal baktırmak, fala inanmak” (Ünlü, 2012, s. 694) şekil ve anlamları verilmiştir. Çağatay Türkçesinde *yor-* (I) “yormak, tabir etmek” (Ünlü, 2013, s. 1259) şeklinde varlığını devam ettirmiştir.

2.6. Dikkat fiilleri

2.6.1. *esle-* “dikkate almak, dikkat etmek” (CC 69; KTS 76a)

İlk kez Kıpçak Türkçesi eserlerinden *Codex Cumanicus*'ta *eslem [ez]*: “dikkate almaz, aldırış etmez” (Grønbech, 1992, s. 69) şeklinde tanıklanan bu fiil, *es* “akıl, hafıza, zihin” (Grønbech, 1992, s. 68) isim köküne +*LA-* isimden fiil yapma ekinin getirilmesiyle kurulmuştur. Karahanlı ve Çağatay Türkçesi dönemine ait metinlerde tespit edilemeyen bu fiilin anlam izlerine Harezmi Türkçesi sahasında rastlanılabilmektedir. *Harezmi-Altınordu Türkçesi Sözlüğü*'nde *esle-* “dikkate almak, korkmak” (Ünlü, 2012, s. 179) anlamında kullanılmaktadır. (krş. *esker-*)

2.7. Öğrenme, öğretme ve açıklama fiilleri

2.7.1. *añlat-* anlatmak” (GT 203b; KTS 9b)

Türkçe *añla-* “anlamak” fiil tabanına *-t-* ettirgenlik ekinin getirilmesiyle şekillendiği anlaşılmaktadır. (bk. OTWF II, s. 429) Korkmaz, *-t-* ekinin ünlü ile biten iki heceli geçişli ve geçişsiz fiillere, bir bağlantı ünlüsü almadan eklendiğini ifade eder (Korkmaz, 2009, s. 134). Karahanlı Türkçesi döneminden kalma tarihî kaynaklarda tanıklanmayan fiilin Harezmi Türkçesinde *añlat-* “anlatmak, duyurmak” (Ünlü, 2012, s. 46) ve Çağatay Türkçesinde *añlat-* “anlatmak, şerh ve beyan etmek, açıklamak” (Ünlü, 2013, s. 45) şeklinde kullanımını sürdürdüğü tespit edilmiştir. Ayrıca bk. *añla-* > **añna-* > *añna-*

(27) *bir niçe fettān ḥasūdlar meni ḥıyānat-ka mensūb kılıp añğlattı-lar* “Birkaç arabozucu kıskanç beni ihanetle suçlayıp anlattılar. (GT, 27b/8-9)

(28) *bir kim-irse bu vāqı'a-mı tuyup sultānja añğlattı* “Bir kimse bu olayı duyup sultana anlattı.” (GT, 36a/5-6)

2.7.2. *ayıt-/ ayt-* “anlatmak, söylemek” (BM 41; CC 18; DM 73a; GT 209; İM 372; Kİ 8; KPN 186b; KTS 19a; TZ 145b)

Ayt- fiili, Eski Türk yazıtlarında *ay-* “1. demek, söylemek, açıklamak, anlatmak 2. talimat vermek, buyurmak 3. yol göstermek, öğütlemek, danışmanlık yapmak 4. (kıyın sözüyle) ceza tebliğ etmek” (Aydın, 2021, s. 101; Şirin, 2020, s. 721; Tekin, 2020, s. 124) anlamlarında kullanılan kök fiilin türevidir. Yapı bakımından fiilin, *ay-* kök fiiline *-t-* genişletme ekinin getirilmesiyle şekillendiği anlaşılmaktadır. Clauson, *ay-* fiilinin eski dönemlerde daha yaygın şekilde kullanıldığını, *ayıt-* fiilinin de aynı şekilde kullanılmaya başlanmasıyla *ay-*’ın kullanımından düştüğüne işaret eder. Ayrıca *ayıt-*’ın *ay-* fiilinin ettirgen şekli olduğunu ve genellikle *ayt-* olarak kullanıldığını ifade eder (Clauson, 1972, 266-268). Tarihî ve çağdaş Türk dillerinde fiil yaygın bir kullanım alanına sahiptir. Tarihî dönem eserlerinde tanıklanan ifadelerle bakıldığında, *ay-* fiilinin genişlemiş şekilleri olan *ayıt-/ ayt-* fiilleri, Türk dilinin ilk devirlerinden beri kullanılmaktadır. Karahanlı Türkçesinde fiil için *ayıt-* “söylemek, sormak” (Atalay

DLT IV, s. 55; Ercilasun ve Akkoyunlu 2020, s. 566) anlamı verilmektedir. Harezmi Türkçesinde *ayıt-*/*ayt-* “demek, söylemek” (Ünlü, 2012, s. 66, 67) anlamlarına gelmektedir. Çağatay Türkçesine ait *ayıt-*/*ayt-* “demek, söylemek” (Ünlü, 2013, s. 77,80) manasında kullanılmaktadır.

(29) *ayttı: beym tejeri benim tınım alğıl:* “Dedi ki, Tanrım benim ruhumu al” (Grønbech, 1992, 18)

(30) *egir biz aytsaq yazuksuz-biz kensimizni aldar-biz:* “Eğer biz kendimizin günahsız olduğunı söylesek, kendimizi aldatırız” (Grønbech, 1992, 18)

(31) *bir kün anğa naşihat babından ayttım* “Bir gün ona nasihat amacıyla söyledim.” (GT, 117a/3)

2.7.3. dene- “tecrübe ve imtihan etmek” (İH 15; KTS 59a)

Dene- fiili, Eski Türk yazıtlarında *teñ* “denk, eş, bedel, miktar, sayı” (Aydın, 2021, s. 101; Şirin, 2020, s. 269) anlamlarında kullanılan kelimeye +A- isimden fiil yapma ekinin getirilmesiyle şekillenmiştir. (bk. OTWF II, s. 424) Eski Kıpçak Türkçesi metinleri içerisinde yalnızca *El-İdrâk Haşiyesi*’nde tespit edilmektedir. Eren, *denemek* < (*denemek*) maddesinde fiilin anlamlarını “1. değerini anlamak için bir insanı, bir nesneyi veya bir düşünceyi sınamak, tecrübe etmek 2. bir işe başarmak amacıyla başlamak, girişmek, teşebbüs etmek” şeklinde açıklar. Fiilin “deneme, tecrübe” anlamlarında kullanılan *den* (*deñ*) kökünden geldiğini *den-e-mek* > *denemek* şeklinde genişlediğini ifade eder (Eren, 2020, s. 135). Gülensoy (2007, s. 276) fiilin kökünü, Eski Türkçe *teñ* “eşit, eş değer” şeklinde bir isim kabul ederek *teñ+e-* > *teñe-* biçiminde açıklar. Clauson da *teñe:-* (*d*) fiilinin kökünü *teñ* “değer” anlamında kullanılan kelimeye dayandırmaktadır (Clauson, 1972, s. 516). Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden *Atabetül-Hakayık*’ta *tenge-* “mukayese etmek” (Arat, 2006, s. 18) anlamına ve Harezmi Türkçesi eserlerinde *deñe-* “denkleştirmek”, *teñe-* “mukabele etmek, eşitlemek, denlemek” (Ünlü, 2012, s. 145, 67) anlamlarına gelmektedir.

2.7.4. öğren- (BM 63; DM 101a; GT 344; İM 433; İN 230; Kİ 64; KK 120; KTS 209a; MG 228; TA 131b) / *öğren-* (TZ 224a) / *ören-* (KTS 211b; TZ 226b) / *öören-* (CC 153; KPN 1098a; KTS 213b; TZ 228a) / *yören-* (KTS 328a; TA 159a) “öğrenmek, alışmak”

Fiilin Eski Uygur Türkçesi metinlerinde geçtiği en eski biçimi *ögrän-* “öğrenmek, alışmak, okumak” anlamında verilmektedir. (Caferoğlu, 2021, s. 147; Wilkens, 2021, s. 526) Kaşgarî’nin sözlüğünde fiil, *öğren-* “öğrenmek” (Atalay DLT IV, s. 451; Ercilasun ve Akkoyunlu 2020, s. 785) anlamında kullanılmaktadır. *Kutadgu Bilig*’de *öğren-* fiili için, “öğrenmek” (Arat, 1979, s. 356) karşılığı verilir. *Öğren-* fiilinin Harezmi ve Çağatay Türkçesi sahasında aynı anlamda kullanımını sürdürdüğü görülmektedir. *Harezmi-Altınordu Türkçesi Sözlüğü*’nde fiil, *öğren-* “öğrenmek, alışmak, âdet hâline getirmek” şeklinde tanımlanmıştır. (Ünlü, 2012, s. 456) Çağatay Türkçesiyle yazılmış metinlerinde fiil, *öğren-* “öğrenmek ve *örgeñ-* “öğrenmek, alışmak, bilgi edinmek, ezberlemek” (Ünlü, 2013, s. 872, 877) şeklinde görülmektedir. Fiilin yapısı ve köken bilgisi hakkında yapılan açıklamalarına bakıldığında Clauson, *öğren-* maddesinde fiili “öğrenmek (bir şeyi)” anlamında verir ve söz konusu fiilin **ögre:-*’nin dönüşlü şekli olduğunu belirtir. Fiilin “sürü, hara” anlamındaki *ögür*’den geldiği düşüncesine karşı çıkararak bu kelimelerin aralarında anlamsal bir ilişki olmadığını belirtir. *Öğret-* şeklinin **ögre:-* fiilinin ettirgen biçimi olduğunu, *ö:ret-* ve metatezli *örget-* biçiminin Türk yazı dillerinde görüldüğünü dile getirir (Clauson, 1972, s. 114). Türk (2006, s. 7), Türk dilinin söz varlığında yer alan *ö-*, *ög*, *öge*, *öge-*, *ögür*, *öğren-*, *öğret-* kelimelerinin *ö-* “düşünmek, anlamak, bilinçli olmak” kökünden türetilmiş olduklarını ve Eski Türkçeden beri *ö-* ve **ög* / *ök* “akıl, zihin, hatır” kelimelerinin soyut kavramları

karşılmak için kullanıldıklarını belirtir. Ş. Tekin (2015, s. 191-193), *öğren-/öğret-* fiilleriyle *ög* kelimesi arasında bir ilişki kurulamayacağını bu fiillerin aslında *ögür* ile bağlantılı olduğunu ifade etmektedir. Gülensoy (2007, s. 653), *öğren-/öğret-* fiillerinin kökünü *ögür* “sürü” şeklinde bir isim kabul edip fiillerin tahlilini **ögür+A-n-* ve **ögür+A-t-* şeklinde yapmaktadır. Sevortyan, *övren-* fiilini “1. öğrenmek, eğitim almak, araştırma yapmak 2. alışmak, adet edinmek 3. bilmek 4. tanımak 5. öğüt almak” şeklinde açıklar ayrıca, fiilin kökeni hakkında bazı araştırmacıların görüşlerine yer verir. *Ögür* kelimesinin *ögre-* fiiliyle bağlantılı olduğunu, bahsi geçen fiilin *ö-* “düşünmek, bilmek” > *ög* “akıl, fikir” > **ögre-* şeklinde gramatikal bir gelişim izlediğini ifade eder (ESTY I, 1974, s. 497-498).

(32) *Luqmān hākīm-ge sordılar edebni kimden öğrendin ayttı edeb-sizlerden* "Lokman Hekim'e sordular: Edebi kimden öğrendin? Cevap verdi: Edepsizlerden" (GT, 61b/8-9)

(33) *karanınḡ munda yazuḡı yoḡ-turur ḡul-lar sultān in'āmına ihsānına öğrenip tururlar* “Kölenin bunda günahı yoktur. Kulları, sultanın cömertliğine ve ihsanına alışmışlardır.” (GT, 48a/6-7)

2.7.5. öğret- (GT 344; İM 433; İN 230; MG 228; Kİ 64; KK 120; KTS 209b; TA 131b) “öğretmek, alıştırmak” / **övret-/üret-** “öğretmek, eğitmek” (CC 153; KPN 1099a; KTS 298b)

Kelime, **Ög(ü)re-* fiiline *-t-* ettirgenlik ekinin getirilmesiyle **ögür-e-* > *ögre-t-* şeklinde biçimlenmiştir. (bk. Clauson, 1972, s. 114; Güner, 2020, 184). (bk. **öğren-/öğren-/ören-/övren-**)

(34) *Jesus Christus buyurur üretir bizge evangelim içinde alay aytır:* “İsa bize emretti, öğretti ve İncil’de böyle dedi” (Grønbech, 1992, s. 153)

(35) *ay mu ‘allim manḡa edeb erkānın öğretkil harekātında nā-mevzūn bar ise terk iteyim* “Ey muallim, bana edep erkân öğret, hareketlerimde ölçüsüzlük varsa (onları) terk edeyim.” (GT, 115a/6-7)

2.7.6. öğreniş- “karşılıklı öğrenmek” (KTS 209a; MG 228)

Kıpçak Türkçesine ait dil yadigârlarından *Münyetü’l-Guzāt*’ta karşımıza çıkan fiil, *öğren-* fiiline *-(X)ş-* işteşlik ekinin getirilmesiyle *öğren-* > *öğren-(I)ş-* şeklinde kurulmuştur.

(36) *anı mingey tā ol aḡ birle öğreniş-gey bulay* “Ona binecek kişi ile o at böyle karşılıklı öğrenecekler.” (MG, 37b/6-7)

2.8. Araştırma ve inceleme fiilleri

2.8.1. ara- “araştırmak, aramak” (İH 5; KTS 10a)

Kelimenin Eski Türkçede “aramak, incelemek, yoklamak” anlamında kullanılan *ārḡa-* ~ *arka-* şeklinde gelişmesi muhtemel olduğu gibi izaha da muhtaçtır. (bk. Tekin, 1995, s. 171) Clauson, *ara-* fiilinin *arka-* “aramak, araştırmak; incelemek” fiilinden sonraki dönemlerde biçimlendiğini belirterek Türk yazı dillerinde yer alan şekillerini sıralar (Clauson, 1972, s. 217). Gülensoy da Clauson’un söz konusu görüşüne katılarak *ara-* fiilini *Divanü Lûgat-it-Türk*’te geçen **arḡa-* (< *ārḡa-*) ~ *arka-* “yoklamak, arayıp taramak” fiiliyle ilişkili olduğunu düşünür (Gülensoy, 2007, s. 74). Tarihî dönem metinleri incelendiğinde, Karahanlı Türkçesi eserlerinden *Divanü Lûgat-it-Türk*’te bu fiil, *ol anıy evin arḡadı* “O, onun evini ve evde bulunduğunu tahmin ettiği şeyi aradı.” biçiminde tanıklanır ve *arka-* “Oğuz lehçesinde aramak” karşılığı verilir (Atalay DLT IV, s. 34; Ercilasun ve Akkoyunlu 2020, s. 125, 126,

556). Harezmi ve Çağatay dönemi metinlerinde *ara-* şeklinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Harezmi Türkçesinde fiil, *ara-* “aramak, araştırmak” (Ünlü, 2012, s. 48) ve Çağatay Türkçesinde ise *ara-* fiili, “yoklamak, arayıp sormak, araştırmak” (Ünlü, 2013, s. 46) anlamında kullanılmaktadır.

2.8.2. *eyert-* “içini dışını iyice araştırıp aslına ermek” (İH 19; KTS 78b)

Kıpçak Türkçesi dönemine ait eserlerden sadece *El-İdrâk Haşiyesi*’nde tespit edilmektedir. Kelimenin Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *eder-*, *ädär-*, *idär-* “aramak, takip etmek, kovalamak, arkasına bakmamak” (Caferoğlu, 2021, s. 89; Uigurica II, 1911, s. 40) anlamında kullanılan fiille ilişkili olması muhtemeldir. Fiil tabanına eklenen sondaki *-t-* ettirgen çatı ekine benzemektedir. İzbudak, *El-İdrâk Haşiyesi* adlı çalışmasında *eyertmek* madde başında söz konusu fiili, *iyertti* şeklinde vermekte ve “iyice içini dışını karıştırıp aslına erdi, meseleyi olduğu gibi anladı” olarak anlamlandırmaktadır. Karahanlı Türkçesinde fiil, *men anı ederdim* “ben onun izini takip ettim” biçiminde tanımlanır ve *eder-* fiili için “izini takip etmek, avlamaya çıkmak” karşılığı verilir (Atalay DLT IV, s. 168; Ercilasun ve Akkoyunlu 2020, s. 91, 632). Harezmi Türkçesinde fiil, *eder-* “takip etmek, izlemek, arkasından gitmek” (Ünlü, 2012, s. 162) anlamlarına gelmektedir. Çağatay Türkçesine ait metinlerde *iger-* şeklinde görülen fiil “takip etmek, bir şeyin arkasından yürümek” (Ünlü, 2013, s. 512) manasında kullanılmaktadır. Gabain’in *Eski Türkçenin Grameri* (1988) adlı eserinin “Sözlük” bölümünde *idär-*, *itär-* şeklinde verilen fiil için “takip etmek, takılmak” karşılıkları verilir (Gabain, 2003, s. 274). Clauson (1972, s. 67), kapalı /é/’li olarak *eder-* şeklinde verdiği fiilin temel anlamını “takip etmek” olarak açıklar. Clauson, fiilin kökeniyle ilgili bilgi açıklama yapmadan Eski Uygur metinlerinde ilk kez geçtiği örnekleri şu şekilde verir: “*Türkü vuu ff. Man. muyğak sığunuğ uvu[tsuz] bilig için ederür ermiş ‘M I 35, 5-7: Uyğ. vuu ff. Bud. [gap] éyjin ederip U II 40, 10; a.o. Suv. 16, 7’*” (Clauson 1972, s. 67).

2.8.3. *izle-* “irdelemek, istemek, dilemek, araştırmak” (İM 403; KTS 119b; TZ 181b)

Eski Türkçede “iz, nişan, belirti” (EDPT, s. 277) anlamında kullanılan *iz* şeklindeki isim köküne +*LA-* isimden fiil yapma ekinin getirilmesi yoluyla türetilmiştir. (Ayrıca bk. *iste-* /*izde-* “istemek, aramak, araştırmak”) Karahanlı dönemine ait eserlerden *Kutadgu Bilig*’de *izle-* “takip etmek” (Arat, 1979, s. 210) anlamında geçmektedir. Harezmi Türkçesi sahasında *izle-* “iz sürmek, takip etmek, izlemek” (Ünlü, 2012, s. 273) ve Çağatay Türkçesinde ise *izle-* “izlemek, yoklamak, araştırmak, aramak” (Ünlü, 2013, s. 553) anlamında kullanılmaktadır. Sevortyan, *izle-* (II) maddesinde fiil için “1. izinde gitmek, takip etmek, gözetmek 2. aramak, araştırmak 3. sürdürmek, 4. sanmak” karşılıklarını vererek fiilin görülen tüm şekillerinin *is > iz* “iz” isim kökünden +*LA-* ~ +*DA-* fiil türetim ekleriyle biçimlendiğini belirtir (ESTY I, 1974, s. 385).

(37) *yāḥūd ayıtsa bir vā’iz bir kāfirge kim, ol kāfir tursa yerinden taḳı izlese ol vā’izden kim ‘arz kılğay anıḡ öze imānnı, ayıtsa ol vā’iz: ol turğıl meclisning songına dégi tése kāfir bolur* “Ya da yerinden kalkan ve o vaizden onun üzere imanı arz etmesini isteyen kafire o vaiz meclisin sonuna kadar otur dese kafir olur.” (İM, 10a/4)

2.8.4. *sana-* “saymak, hesaplamak” (CC 160; İM 439; Kİ 86; KPN 1225a; KTS 226a; MG 250; TZ 232a)

Eski Türkçe *san* (<*sā-n*) “sayı, sayma, hesap, kez, itibar” (DTS, s. 483; EDPT, s. 830-831; OTWF II, s. 306) anlamında kullanılan isim tabanına +*A-* isimden fiil yapan ekin eklenmesi yoluyla *sā- > *sā-n > san+A- > sana-* “saymak, hesaplamak” (DTS, s. 483; EDPT, s. 835; OTWF II, s. 308) şeklinde türetilmiştir. Tarihî ve çağdaş Türk dillerinde yaygın bir kullanıma sahiptir. Eski Uygur Türkçesiyle

yazılmış Budist metinlerinden *Altun Yaruk*'ta kelime şöyle geçmektedir: *Üç ming ulug ming uluşlar ol ança yir itigi barça uşalıp kog bolsar ol koglarning sakışın sanagalı bultukmaz* “Çok büyük şehirler, o yeryüzündeki eşya kadar ufalanıp toz olsa, o tozların sayısını hesaplamak mümkün olmaz” (AY 370/9-12; Kaya, 2021, s. 838). Karahanlı Türkçesinde fiil, *sana-* “saymak” (Atalay DLT IV, s. 487; Ercilasun ve Akkoyunlu 2020, s. 802) anlamında kullanılmaktadır. Harezmi Türkçesinde fiilin anlam genişlemesine uğrayarak *sana-* “1. denemek, sınamak, saymak, farz etmek, hesaplaşmak 2. “addetmek, kabul etmek” (Ünlü, 2013, s. 501) anlamlarını karşıladığı görülmektedir. Çağatay Türkçesi sahasında ise fiilin *sana-* “saymak, hesap etmek” (Ünlü, 2013, s. 947) manasında varlığını devam ettiği tespit edilmektedir.

(38) *bu uruşlardan başka nihâyetsiz uruşlar taķı bar turur kim sanasa bolmas kim aţ-ning tört ayaķı altından taķı karnı altından taķı tuyakları altından* “Bu vuruşlardan başka atın dört ayağı altından, karnı altından ve toynakları altından sayılamayacak kadar sonsuz vuruşlar da vardır.” (MG, 109b/9-110a/3)

(39) *sanar tahta* “hesap tahtası” (Grønbech, 1992, s. 160)

(40) *ve eger azıĝlı k zık  lt rse y yilmes azıĝlı k zıklar, y  kuşlardan, andan  zge kim biz sanaduk, kıymet v cib bolur* “Eğer saydığımız yiyilmeyen vahşi av hayvanlarından ya da kuşlardan vahşi av hayvanı öldürse, kıymet vacip olur.” (İM, 355a/8)

2.8.5. şay- “saymak, hesaplamak” (BM 69; DM 104a; İM 440; KK 67; KTS 229a; TZ 234b)

Eski Türkçede “saymak” anlamında kullanılan kök biçim *sa-* fiilinin tarihsel süreçte **sa-* > *say-* şeklinde genişlediği görülmektedir. (bk. EDPT, s. 830-831) Tekin, *s -* fiil kökünü aslı uzun ünlü içeren kelime listesine ekleyerek *s y-* fiiliyle ilişkilendirmektedir (Tekin, 1995, s. 174). Gülensoy, Eski Türkçe *say-* “sayıları arka arkaya söylemek” anlamındaki fiili *s -* > **s y-* şeklinde çözümleyerek son sesteki gelişimi *-y* < *-d* < *-d* biçiminde değerlendirir (2007, s. 744). Ő. Tekin (2015, s. 91), *say-* fiilinin en eski biçiminin **sad-* fiiliyle bağlantılı olabileceğine dikkat çeker.

Karahanlı Türkçesinde fiilin *say-* şekline rastlanılmamaktadır. Bu dönemde **s y-* fiilinin eş anlamlısı olarak kullanılan *s -* “saymak” şekli tanıklanmaktadır: *s dı n ĝni* “nesneyi saydı”; *köy s dım* “koyunları saydım” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020, s. 125, 457). Harezmi Türkçesinde *say-* fiili “saymak, hesap etmek” ( nl , 2012, s. 501) ve ağatay Türkçesinde *say-* “saymak” ( nl , 2013, s. 956) biçim ve anlamında tespit edilmektedir.

(41) *taķı H k n  athĝ kit bde, eger sayysa barmakları ucu birle ker hiyyet bolmas t p* “Hakani atlı kitapta, eğer parmaklarının ucu ile saysa kerahet olmaz diye söyledi. (İM, 189a/7-8)

2.8.6. tint- “araştırmak, incelemek, denemek” (KTS 276b; KPN 1430b; CC 189)

Eski Türk yazıtlarında tanıklanmayan *tint-* fiili, Eski Kıpçak Türkçesi dönemine ait dil yadig rlarından *Codex Cumanicus*'ta tespit edilmektedir. Fiilin Eski Uygurca metinlerinde *yint-* “aramak” (Wilkens, 2021, s. 904) ve Karahanlı Türkçesinde *yind-* “(ev vb. yerleri) aramak” (Atalay DLT IV, s. 792; Ercilasun ve Akkoyunlu 2020, s. 976) anlamındaki fiille /t-/ ~ /y-/ ses denkliği dolayısıyla *tint-* fiiliyle bağlantılı olması muhtemeldir. (bk. Clauson, 1972, s. 946; OTWF II, s. 703-704; VEWT, 1969, s. 481)

2.9. Fark etme, ayırt etme fiilleri

2.9.1. başar- (III) “tedbir almak, başarmak” (KTS 24b; TZ 148b)

Eski Türk yazıtlarında “1. baş, kafa 2. bir kavim, boy, topluluk veya ordunun lideri 3. tepe, zirve, doruk, ırmağ başı 4. zaman, sıra, yer, önem vb. bakımlardan önce gelen, başlangıç, ilk” (Şirin, 2020, s. 722) gibi geniş anlamlarla kullanılan *baş* ismine *+(A)r-* fiil türetim ekinin eklenmesi yoluyla türetilmiştir. Clauson, *başar-* (*başğar-*) maddesinde fiilin temel anlamlarının “başlamak, kılavuzluk yapmak” olduğunu ancak, orta dönemde fiilin anlamında büyük bir gelişme yaşandığını ve bugünkü anlamlarının “tamamlamak, başarılı bir sonuç için yola gösterme” şeklinde olduğunu belirtir. Clauson, fiilin yapısını *baş*’tan türemiş geçişli fiil olarak vererek pek çok Türk yazı dilinde yaşadığını ifade eder (Clauson, 1972, s. 380). Gülensoy (2007, s. 119), Eski Türkçe *baş* ismine türetim eklerinin eklenmesiyle *başar-* fiilini *başğar-* (< *baş+ğar*) şeklinde tahlil etmiştir. Karahanlı Türkçesi döneminden kalma tarihî metinlerde tanımlanmayan fiilin Harezmi Türkçesinde *başar-* “başarmak” (Ünlü, 2012, s. 80) ve Çağatay Türkçesinde *başkar-* “başarmak, bitirmek, yol göstermek, çevirmek, yönetmek” (Ünlü, 2013, s. 106) şeklinde kullanımını sürdürdüğü tespit edilmiştir.

2.9.2. **berin-** “ortaya çıkmak, görülüp anlaşılma” (CC 29; KPN 256b; KTS 28a)

Eski Türkçe döneminden itibaren yazılı metinlerde *ber-* / *bir-* fiili “vermek” (Aydın, 2021, s. 146; Tekin, 2003, s. 240, 241; Şirin, 2020, s. 724) temel anlamıyla kullanılmaktadır. Eski Türkçe *ber-* fiilinin türevi olan *berin-* fiili *-(In)-* fiilden fiil yapma ekiyle genişlemiş bir şekildir. Kıpçak Türkçesinde fiilin aldığı ek vasıtasıyla yeni anlamlar kazanarak anlam dairesini genişlettiği görülmektedir.

2.9.3. **duruk-** (II) “bir meselenin bir yerinde şüphelenip zihnen durmak” (İH 17; KTS, 66a)

Türk dilinin ilk yazılı belgelerden itibaren *tur-* “ayağa kalkmak, hayatta olmak, kalmak, nöbet tutmak” (Aydın, 2021, s. 171; Tekin, 2003, s. 255; Şirin, 2020, s. 744) anlamıyla kullanılan fiile *-(U)k-* fiilden fiil yapma ekinin getirilmesiyle *turuk-* (< *tur-uk-*) şeklinde genişlemiştir. Clauson, *tur-* fiilinin temel anlamının “durmak” olduğunu bununla birlikte “ayakta durmak”, “yerinde durmak” şeklinde genişleyerek Tarihî ve çağdaş Türk dillerinde yaygın bir kullanıma sahip olduğunu belirtir. Ayrıca, Eski Türkçe döneminden beri yardımcı fiil olarak da kullanıldığını ifade eder (Clauson, 1972, s. 529-530).

(42) *durukmak* “*duruktu-* giderken duruvermek; ayrıca bir meselenin bir yerinde şüphelenip zihnen tevakkuf etmek” (İzbudak, 1936, s. 17)

2.9.4. **koçun-** “rahatsız olup kaçınmak, çekinmek” (İH 31; KTS 152a)

Kıpçak Türkçesi dönemine ait eserlerden sadece *El-İdrâk Haşiyesi*’nde tespit edilmektedir. Eski ve Orta Türkçe döneminde fiilin *koçun-* şekline rastlanılmamaktadır. Eski Anadolu Türkçesi döneminde *koçun-* biçiminde görülen fiil “çekinmek, itiraz etmek, korkmak” (TaS IV, s. 2592) anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Türkiye Türkçesi ağızlarından yapılan derlemelerle oluşturulan *Derleme Sözlüğü*’nde ise /g/ ve /k/ ön sesli olarak *gocun-* 1. sakınmak, çekinmek, kaçınmak 2. ürkmek, huylanmak 3. korumak 4. gücenmek, alınmak 5. şüphelenmek” (DS VI, s. 2090); *koçun-* “sakınmak” (DS VIII, s. 2895) anlamında yer almaktadır. Fiilin yapısı ve kökeniyle ilgili açıklamalarına bakıldığında Kaçalin’in (2006, s. 204), *koçın-* fiilini “sakınmak, çekinmek, kaçınmak, ürkmek, huylanmak, korumak, gücenmek, alınmak; şüphelenmek” anlamıyla verdiği ve *kūç+i-n-* fiiline bağladığı görülür. Güngördü (2015, s. 19), bahsi geçen *gocun-/kocun-* fiilinin kökünü ‘kayıp, zarar’ anlamındaki *kor ~ kōr* isim köküne dayandırarak *kor ~ kōr* isim köküne *+CX-* (~ *+şı-* ~ *+jı-*) isimden fiil yapma eki ve *-n-* dönüşlülük ekinin eklenmesiyle fiilin **kōr+çı-n-* şeklinde genişlediğini düşünmektedir.

2.9.5. **tanıkla-** “tanıklamak” (KTS 261a; TZ 251b)

Eski Uygur Türkçesinden kalma tarihî metinlerde *tanuqla-* fiili, “tanıklık etmek, şahadet etmek, tevsik etmek, tasdik etmek” (Caferoğlu, 2021, s. 224) anlamında kullanılmaktadır. Wilkens’in Eski Uygurca üzerine hazırladığı sözlüğünde ise fiil için, *tanukla-* “şahitlik etmek, tanıklık etmek, tanıklamak, tanık göstermek, (bir iddiayı) tanıkla desteklemek; (zihni veya bir ritüel bağlamında) gerçekleştirmek; duymak, öğrenmek” (Wilkens, 2021, s. 671) karşılıkları verilmektedir. Söz konusu fiil, *tanu-/tanu-* “tanımak” (EDPT, s. 516) fiiline fiilden isim yapan *-k-* ve isimden fiil yapan *+la-* ekinin eklenmesiyle *tanıkla-* (< *tanu-k+la-*) şeklinde türetilmiştir. Karahanlı Türkçesinde *tanıkla-* ~ *tanukla-* şeklinde tespit edilemeyen bu fiil, Harezmi Türkçesinin eserlerinde *tanuq* “tanık, şahit” ismi ve *bol-* ve *kıl-* yardımcı fiili ile kurulmuş birleşik yapıyla *tanuq bol-* “şahitlik etmek” *tanuq kıl-* “şahit tutmak” (Ünlü, 2012, s. 566) biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Çağatay Türkçesinde ise *tanuqla-* fiilinin “itiraf etmek, karar vermek, sabit olmak, doğru söylemek” (Ünal, 2013, s. 1078) biçim ve anlamlarında varlığını devam ettirdiği görülmektedir.

2.9.6. **tuy-** “1. duymak 2. farkına varmak” (CC 201; GT 381; Kİ 67; KPN 1504b; KTS 286a)

Eski Türkçede “duymak, hissetmek, fark etmek, algılamak” (Şirin, 2020, s. 744) anlamlarıyla kullanılan *tuy-* fiili, Tonyukuk yazıtı 2. taş, batı cephesi, 3. satırında yer almaktadır. Aydın (2021) ifadeyi şu şekilde anlamlandırır:

T2 B 3 (38): *keçe keltimiz kelmiş alp tedi tuymadı* “geçerek geldik. (Buraya) gelmek zordu” dedi(m). “(Ama kimse) hissetmedi” (Aydın, 2021, s. 114; bk. Şirin, 2020, s. 518).

Runik harfli Eski Uygurca metinlerden *Irak Bitig*’in 61. falında *tuy-* fiili, *turña kuş tüşnekişe konmuş tuymatın tuzak<k>a ilinmiş* “(Fal şöyle) der: ‘Bir turna, tüneğine konmuş. (Bu sırada) farkına varmadan tuzağa yakalanmış.’” (Yıldırım, 2017, s. 48) biçiminde tespit edilmektedir. Kaşgari’nin sözlüğünde *tuy-* fiili “duymak” (Atalay DLT IV, s. 664); “sezmek, fark etmek, hissetmek” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 906) anlamı ile verilmektedir. Harezmi ve Çağatay Türkçesi sahasında fiilin benzer anlamlarda kullanımını sürdürdüğü görülmektedir. *Harezmi-Altınordu Türkçesi Sözlüğü*’nde *tuy-* “duymak, hissetmek” şeklinde tanımlanmıştır (Ünlü, 2012, s. 609). Çağatay Türkçesiyle yazılmış metinlerinde *tuy-* (I) fiili, “duymak, hissetmek, sezme, işitmek” (Ünlü, 2013, s. 872, 877) şeklinde görülmektedir. Fiilin tarihî dönemlerdeki kullanım alanı için bk. (DTS, s. 584; EDPT, s. 567; ESTY III, 1980, s. 290-292)

(43) *it urdı, men tuydım* “İt havlamaya başladı, ben duydum.” (Grønbech, 1992, s. 201)

(44) *bir kim-irse bu vâkı‘a-nı tuyup sultânğa anglattı* “Bir kimse bu olayı duyup sultana anlattı.” (GT, 36a/5-6)

2.9.7. **yañıl-** (BM 55; CC 218; GT 392; MG 283; KPN 1665b; KTS 310a) / **yağıl-** (KTS 306a; TZ 275b) / **yañal-** (Kİ 119; KTS 309b) “yanılmak, hata yapmak”

Eski Türkçede döneminde *yañıl-* “yanılmak, hata yapmak” (Aydın, 2021, s. 174; Şirin, 2020, s. 747; Tekin, 2003, s. 258) anlamlarını karşılamaktadır. Söz konusu fiil, Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk yazıtlarında on üç kez tespit edilmiştir. Fiilin geçtiği birkaç örnek ifadeyi Aydın (2021) şöyle okuyup anlamlandırır:

KT G 6/BK K 4: *bir kişi yañılsar uguşı bodumı böşükine tegi kıdmaz ermiş* “Bir kişi yanıldığında soyu soppu, halkı (ve) akrabalarına varıncaya kadar sağ bırakmazmış.”

KT D 20/BK D17: özi **yañıltı** kağanı ölti “Kendisi yanıldı, kağanları öldü.” (Aydın, 2021, s. 48, 57, 75, 86; Şirin, 2020, s. 475; Tekin, 2020, s. 20, 29, 44, 56)

Eski Uygur Türkçesi dönemi metinlerinde de kelimenin *yañıl-* “yanılmak, hataya düşmek” anlamında kullanıldığı tespit edilmektedir (Caferoğlu, 2021, s. 283; Kaya, 2021, s. 922; Wilkens, 2021, s. 863; Yıldırım, 2017, s. 363). Karahanlı Türkçesinde fiilin *yañıl-* “yanılmak” (Arat, 1979, s. 20; Atalay DLT IV, s. 742) anlamında kullanıldığı görülmektedir. Harezmi ve Çağatay Türkçesi sahasında fiilin benzer anlamlarda kullanımını sürdürdüğü görülmektedir. *Harezmi-Altınordu Türkçesi Sözlüğü*’nde *yañıl-* “yanılmak, hata yapmak” şeklinde tanımlanmıştır (Ünlü, 2012, s. 660). Çağatay Türkçesiyle yazılmış metinlerinde ise *yañıl-* “yanılmak, karıştırmak” (Ünlü, 2013, s. 1229) şeklinde görülmektedir. Clauson, *yañıl-* “hata etmek, yanlış yapmak, kusur işlemek” anlamlarında kullanılan fiilin edilgen çatılı olduğunu belirtmektedir. Fiilin kökü gibi düşünülen **yañ-* “yanılmak” biçiminin sadece *Sanglah* adlı eserde tanımlandığını belirtir. Ancak, bu kök biçimin belirsiz bir alıntıyla örnekendirilmesi nedeniyle muhtemelen *yañıl-* fiilinden geri şekillenmiş olabileceğini düşünür (Clauson, 1972, s. 590). Fiilin tarihî dönemlerdeki kullanım alanı ve kökeni için bk. (DTS, s. 234; ESTY IV, 1989, s. 120-121).

(45) *kaçan devr tar bolsa at niçe kim zîrek bolsa **yañırlur** “Döndüğünde at ne kadar zeki (bile) olsa yanılır.” (MG, 14a/6-7)*

(46) ***yañıldınğ** ka’be-ninğ yolın yana **qayt** / Bu türkistân yol-dur kim kiter-sen “Kabenin yolunu şaşırırdın geri dön! Gidersen bu Türkistan yoludur.” (GT, 52b/7-8).*

2.9.8. yoğla- “bir şeyin yokluğunu fark etmek, yokluğunu hissetmek, kaybetmek” (CC 231; KTS 326a)

Tarihî Göktürk ve Uygur dönemi metinlerinde *yok-* “yok, mevcut değil” (Aydın, 2021, s. 177; Caferoğlu, 2021, s. 301; Tekin, 2003, s. 260; Şirin, 2020, s. 749; Yıldırım, 2017, s. 368) temel anlamıyla kullanılan kelimeye *+la-* isimden fiil yapma ekinin eklenmesiyle *yoğla-* fiili türetilmiştir. Karahanlı Türkçesi döneminde fiilin *yokla-* “çıkarmak, yükselmek” (Arat, 1979, s. 550; Atalay DLT IV, s. 798; Ercilasun ve Akkoynlu 2020, s. 980, 632) anlamında kullanıldığı görülmektedir. *Harezmi-Altınordu Türkçesi Sözlüğü*’nde *yokla-* fiili “yükselmek, yükseğe çıkmak, kaybetmek, yoklamak” şeklinde tanımlanmıştır (Ünlü, 2012, s. 692). Çağatay Türkçesiyle yazılmış metinlerde ise *yokla-* “yoklamak, aramak, araştırmak, inceden inceye araştırmak, detaylı bir şekilde araştırmak” (Ünlü, 2013, s. 1229) anlamlarını karşıladığı görülmektedir. Aydın (2022), *Eski Türklerde gündelik hayat* adlı çalışmasında *yokla-* fiilinin “yukarı, yükselmek, göğe yükselmek” gibi anlamlarının yanında Eski Türk yazıtlarında “ölmek” mecaz anlamıyla da kullanıldığına dikkat çeker. Bahsi geçen fiilin *yok ~ yuk* kök biçiminden türetildiğini bununla birlikte “yukarı” anlamıyla *yok ~ yuk* kelimesinin ise yazıtlarda tespit edilemediğini ifade eder (Aydın, 2022, s. 381). Clauson, *yo:k* “yok, yokluk” temel anlamıyla kullanılan kelimenin kökünü **yo:-* şeklinde bir fiile dayandırarak **yo:-* fiilinden *-k* fiilden isim yapma ekiyle türetildiğini düşünür (Clauson, 1972, s. 895).

(47) *erkeç **yoğladım**. “Bir keçinin yok olduğunu fark ettim.” (Grønbech, 1992, s. 231)*

2.10. Değerlendirme ve karar verme fiilleri

2.10.1. anıt- “1. bir şey yapmayı tasarlamak, niyet etmek 2. mücerret bir şeyi hazırlamak” (İH 5; KTS 9b)

Eski Uygur Türkçesinde *anu-* “hazır olmak, hazırlanmak” (DTS, s. 46; EDPT, s. 171; OTWF II, s. 762) anlamında kullanılan fiilin türevidir. Yapı bakımından *anu-* ~ *anı-* fiiline *-(X)t-* fiilden fiil yapma ekinin

getirilmesiyle *anut-* > *anı-t-* > *ant-* şeklinde genişlemiştir. Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış *Altun Yaruk*'ta *anut-* fiilinin yer aldığı örnek cümle şu şekilde geçmektedir: *k(e)ntü k(e)ntü kuvrag<ı>mız birle közünmez etözin ol **anut**muş itmiş arıg turug nomlug orunta* “kendi topluluğumuz ile görünmeyen bedenle o hazırlattığı temiz öğretili yere” (AY 431/10/12; Kaya, 2021, s. 446). Karahanlı metinlerinde /u/’lu şekilde görülen fiil, *anut-* “hazırlamak” (Arat, 1979, s. 21; Atalay DLT IV, s. 29, 30); *anut-* “hazırlatmak” Ercilasun ve Akkoyunlu 2020, s. 552) anlamıyla yer almaktadır. Harezmi Türkçesinde fiilin *anut-* “hazırlamak, hazırlatmak” (Ünlü, 2012, s. 47) ve Çağatay Türkçesinde eserlerinde *anut-* “hazırlamak” (Ünlü, 2013, s. 45) anlamlarını karşıladığı görülmektedir.

2.10.2. *büsre-/büsüre-* “izin vermek, tasvip etmek, razı olmak, kabul etmek” (CC 44; KTS 40b)

N. Poppe (1962), *Die Mongolischen Lehnwörter im Komanischen* başlıklı yazısında *Codex Cumanicus*'ta geçen *büsre-/büsüre-* fiilinin Moğolcadan alıntı olduğunu ifade eder (Poppe, 1962, s. 335). Knüppel de Kıpçak Türkçesindeki Moğolca söz varlığını ele aldığı çalışmasında Poppe'nin görüşüne katılır ve fiilin Moğolca kökenli olduğunu öne sürmektedir (Knüppel, 2009, s. 355). Çiçek (2015, s. 82), *Kıpçak Sözlüklerindeki Moğolca Unsurlar* adlı makalesinde fiilin *büsre-/büsüre-* < Mo. *büsire-/bisire-* şeklinde Moğolcadan alındığını belirtir. *Moğolca-Türkçe Sözlük*'te *büsire-* fiili “inanmak, güvenmek, saygı göstermek, tapmak; pek sevip saymak, tapınmak, saygı duymak, itibar etmek” anlamında geçmektedir (MTS I, s. 170). Söz konusu fiil, Eski Kıpçak Türkçesi metinleri içerisinde yalnızca *Codex Cumanicus*'ta yer almaktadır.

(48) *sen büsrügençe* “Senin müsaade ettiğin sürece...” (Grønbech, 1992, s. 44)

(49) *çın han büsrep seni sevdi*. “Gerçek hükümdar seni kabul edip sevdi.” (Grønbech, 1992, s. 44)

2.10.3. *yar-* (II) “karar vermek, hüküm vermek” (CC 218; KPN 1633b; KTS 311a)

Fiil hakkında ilk kayıtlar, Eski Türkçe döneminde karşımıza çıkmaktadır. Türk runik harfli *İrk Bitig*'in 40. falında “yarmak, ikiye bölmek” temel anlamıyla kullanılan *yar-* fiili şöyle geçmektedir: *talım orı yarınca yasıcın yalım kayag **yara** urupan yalhusun yoriyur* “(Fal şöyle) der: Yırtıcı kuzukapan, kürek kemiği kadar geniş ok temreniyle (gagasıyla) yalçın kayaya yararcasına vurup, yalnız başına yaşıyor (Yıldırım, 2017, s. 42, 363). Wilkens'in Eski Uygur Türkçesinin söz varlığı aktardığı sözlüğünde *yar-* ~ *y(a)r-* fiili “kıracak açmak, bıçakla açmak, kırmak, parçalamak; deşmek, söküp çıkarmak, kırmak; bölmek, (sevgili) ayartmak; bildirmek, açığa vurmak, açıklamak, anlatmak” anlamlarıyla geçmektedir (Wilkens, 2021, s. 866). Şirin, Eski Türkçede “yarma, kesme” anlamında kullanılan *yar-* fiilinin tarihî süreçte “olguları yarma ve gerçeği bulma nesnesi veya kavramı” şeklinde mecaz anlamlar kazandığını ifade etmektedir (Şirin, 2020, s. 154). Clauson, *yar-* (*ya:r-*)maddesinde “yarmak, bölmek (keskin bir araçla)” şeklinde anlamlandırdığı fiilin Türk yazı dillerindeki biçim ve anlamları örneklerle gösterir (Clauson, 1972, s. 954-955). Karahanlı, Harezmi ve Çağatay Türkçesi eserlerinde fiilin “yarmak, parçalamak, bölmek” temel anlamıyla kullanıldığı tespit edilmektedir. Karahanlı dönemi eserlerinden *Divanü Lûgat-it-Türk* adlı sözlükte *yar-* “yarmak, bir şeyi keserek zorla yarmak, parçalamak, yere sınır çizmek” (Atalay DLT IV, s. 747; Ercilasun ve Akkoyunlu 2020, s. 952) ve *Kutadgu Bilig*'de *yar-* “yarmak” (Arat, 1979, s. 523) anlamıyla yer almaktadır. Harezmi Türkçesinde *yar-* (I) “yarmak, kesmek, ikiye bölmek, ayırmak, açmak” (Ünlü, 2012, s. 662) ve Çağatay Türkçesinde ise *yar-* (I) “yarmak, parçalamak, incelemek” (Ünlü, 2013, s. 1231) manalarına gelmektedir. Söz konusu fiil “kırmak, yarmak, parçalamak” temel anlamları yanında “karar vermek, hüküm vermek” anlamlarını kazanarak anlam dairesini mecazlaşma yoluyla genişletmiştir.

(50) *yargu yarar-men*. “Karar veririm.” (Grønbech, 1992, s. 218)

2.10.4. *yargula*- “karar vermek, yargılamak” (CC 220; KPN 1640a; KTS 312a)

Eski Türkçe *yar-* fiilinin *-GU+* fiilden isim yapma ekini almasıyla *yargu* “hüküm, adalet” (EDPT, 1972, s. 963) ismi türetilmiş ve türetilen *yargu* isim tabanına *+LA-* isimden fiil yapma ekinin getirilmesiyle de *yargula-* fiili kurulmuştur. Eski Kıpçak Türkçesi metinleri içerisinde bu fiil yalnızca *Codex Cumanicus*’ta tespit edilmektedir. Ancak, *yar-* fiilinin türevlerinden olan *yargu* kelimesi Eski Uygur Türkçesi metinlerinden itibaren karşımıza çıkmaktadır. Caferoğlu kelimenin Eski Uygurcadaki karşılığını “karar, hüküm” olarak verir (Caferoğlu, 2021, s. 287). Wilkens, *yargu* kelimesini “yargı” anlamında açıklar ve Moğolca *jarγu* kelimesiyle karşılaştırır (Wilkens, 2021, s. 868). Clauson, *yargu* madde başında aldığı kelimenin *yar-* fiilinden türemiş “araç ismi” olduğunu asıl anlamının “yarmak için araç” olarak geçtiğini ifade eder. Ancak, kelimenin yaygın kullanımının “kanuni mahkeme (yani yarma olaylarını ve gerçeği keşfetmek için araç)” anlamında olduğunu bu kavram alanı içinde bazen “dava” ve kanuni karar” manasına da geldiğini belirtir. Clauson, *yargu*’nun Moğolcadan daha eski bir dönemde tespit edilmediğini söyler. Köl Tegin ve Suci yazıtında bu kelimeyle aynı kökten türeyen *yargan* kelimesinin varlığı dolayısıyla *yargu* kelimesinin Moğolcadaki *carγu* “hukuk mahkemesi, dava” kelimesinden daha eski olduğunu dile getirir (Clauson, 1972, s. 963). Şçerbak (2019), *Eski dönem Türk-Moğol Dil ilişkileri* adlı eserinde, Eski Türkçe **yargu* kelimesinin Orta Moğolcada *carγu* ~ *carγu* “mahkeme” şeklinde görüldüğünü ifade eder (Şçerbak, 2019, s. 120). Bu veriler doğrultusunda kelimenin hukuk kavramı bağlamında bir özelleşmeye gittiği açıkça görülmektedir.

(51) *tirilerni ölülerni yargulama*. “Diriler ve ölüler hakkında mahkeme kurmak.” (Grønbech, 1992, s. 220)

Sonuç

Bu çalışmada, Tarihî Kıpçak Türkçesindeki biliş fiilleri üzerinde durulmuştur. Tarihî Kıpçak Türkçesi söz varlığının kapsamlı şekilde ele alındığı *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*’nün ve diğer tarihî dönem eserlerinin taranmasıyla (47) biliş fiili tespit edilmiştir. Biliş fiillerinin imla ve ses değişimine uğramış varyantları (*sağın-* ~ *sakın-*, *dile-* ~ *tile-*, *iste-* ~ *izde-*, *üksün-* ~ *üpsün-*, *unıd-* ~ *unut-* ~ *unut-* gibi) bu sayının dışında tutulmuştur. İncelemeye alınan fiiller, semantik yönden on başlık altında sınıflandırılmıştır. Yapılan çalışmayla tarihî-karşılaştırmalı yöntemle ele alınan biliş fiillerinin yapı ve köken özellikleri bakımından şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Yapılan inceleme neticesinde, kökeni Türkçe olan *aḡ-*, *aḡla-*, *ayt-* ~ *ayt-*, *bil-*, *taḡı-*, *sağın-* ~ *sakın-*, *uḡ-* gibi fiillerin sayısı (44) olarak tespit edilmiştir. Türkçe kökenli fiiller dışında, Moğolca kökenli (1), Çince köken + Türkçe ek yapısında (1) ve Farsça köken + Türkçe ek yapısında (1) fiil belirlenmiştir. Yapı bakımından isim kök ya da tabanlarına getirilen eklerle türetilmiş fiillerin daha ağırlıklı yer tuttuğu görülmüştür. Fiiller türetildikleri ek bakımından değerlendirildiğinde, Eski Türkçe döneminden bu yana kullanılan *{+LA-}* İsimden fiil yapma ekinin diğer yapım eklerine kıyasla daha işlek kullanıma sahip olduğu belirlenmiştir. İncelemede köken ayırt etmeksizin yapım ekleriyle kurulmuş fiillerin dağılımı şu şekildedir:

{+A-} *dile-* ~ *tile-*, *dene-*, *sana-* | *{+Ar-}* *başar-* | *{+DA-}* *iste-* ~ *izde-* | *{+GAR-}* *esker-* | *{+LA-}* *aḡla-*, *ārzüla-*, *esle-*, *ırkıla-*, *izle-*, *oranla-*, *orunla-*, *tanıkla-*, *yargula-*, *yoral-* | *{+rA-}* *çınra-*, *üşre-* | *{+sIn-}* **üksün-* ~ **üpsün-* | *{-DUR-}* *aḡdur-* | *{-(A)l-}* **yaḡal-* | *{-(I)l-}* **yaḡıl-* ~ *yaḡıl-* | *{-(I, U)n-}* *berin-*,

*koçun-, *küsen-, san- ~ saan-, *ögren- ~ öğren- ~ ören- ~ övren- ~ yören-, sağın- ~ sakın- | {- (I)ş-} öğreniş- | {- (I)t-} anlat-, ayıt- ~ ayt-, eyert, öğret- ~ övret- ~ üret- | {- (X)gSA-} körüvse-, tabuvs-.

Çalışmada, tarihî Türk lehçelerinde basit yapılı *ağ-*, **ara-*, *bil-*, **ölç-* (~*öleşe-), *sā-* (~*say-*), *tuy-*, *uk-*, *unıd-* ~ *unut-* ~ *unuṭ-* gibi fiillerin tarihî Kıpçak Türkçesinde birtakım fonetik ve anlamsal değişimlerle varlığını sürdürdüğü tespit edilmiştir. Eski Türk yazıtlarında ve tarihî Türk lehçelerinde tespit edilemeyen *büsre-* ~ *büsüre-*, *tabuvs-*, *üksün-* ~ *üpsün-*, *yoral-*, fiilleri sadece Kuman-Kıpçak sahasına ait dil yadigarlarından *Codex Cumanicus*'ta tespit edilmiştir. *Üksün-* fiilinin **ögsin-* ile yapısal ve anlamsal bakımdan nasıl ilişkilendirileceği ve fiilin ilk hecesindeki ünsüzün asli şeklinin /k/'li mi yoksa /p/'li mi olması gerektiği tartışma konusudur. Bununla birlikte Kuman-Kıpçak ve Ermeni Harfli Kıpçak metinlerinde geçen *berin-*, *tint-*, *yar-* (II), *yarğula-* fiillerine diğer tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde rastlanılmamıştır. Çalışmada ele alınan *esker-*, *tint-* fiillerinin bugünkü Kıpçak ve Karluk grubu Türk yazı dillerinde yaygın bir kullanıma sahip olması dikkat çekici bir husustur. Memlûk-Kıpçak Türkçesine ait eserlerden *Kitâbu'l-İdrâk Li-Lisânu'l Etrâk*'te *çınra-*, *oranla-*, *öleçe-*; *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l Lügati't-Türkiyye*'de *orunla-*, *üşre-* ve *El-İdrâk Haşiyesi*'nde ise *eyert-*, *dene-*, *koçun-* fiillerinin bu eserler dışında kullanımları tespit edilememiştir. Çalışma neticesinde, tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinden hareketle bu sahada kullanılan biliş fiillerinin söz varlığı ortaya çıkarılmıştır. Karadeniz'in kuzeyinden Kafkasya'ya, Mısır ve Suriye başta olmak üzere Orta Doğu'ya uzanan geniş coğrafi sahada yazı dili olarak kullanılan tarihî Kıpçak Türkçesindeki dil malzemesi, Türk dilinin düşünce yapısı ve bunu anlamlandırma sürecine ilişkin önemli veriler sunmuştur. Çalışmayla, soyut kavramları ifade etmek için kullanılan söz konusu kelime yapılarının çeşitliliği ve inceliği gözler önüne serilmiş, ayrıca Türk dilinin düşünce ve anlam bakımından zenginliği ortaya konulmuştur.

Kısaltmalar

Atalay DLT IV: Divânü Lûgât-it-Türk (Dizin), **AY:** Altun Yaruk, **bk.** bakınız. **DS VI:** Derleme Sözlüğü (VI) **DTS:** Drevnetyurkskiy Slovar', **EDPT:** An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth-Century Turkish, **ESTY:** Êtimologičeskiy Slovar' Tjurkskix Jazykov (I-VII), **EUTS:** Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, **krş.** karşılaştırmamız, **MTS:** Moğolca-Türkçe Sözlük (I-II), **OTWF II:** Old Turkic Word Formation, **TaS IV:** Tarama Sözlüğü (IV), **VEWT:** Versuch eines etimologishen Wörterbuchs der Türksprachen.

Kaynakça

- Acar, E. (2019). *Codex Cumanicus'ta Bulunan Mental Fiillerin Günümüz Anadolu Ağızlarındaki Kullanımları Üzerine. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 8(3), 1276-1292.
- Alan, İ., Özeren M. (2018). Kıpçak Türkçesinde Mental Fiiller. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (61), 203-224.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*. (Hzl. K. Eraslan, O. F. Sertkaya ve N. Yüce). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Arat, R. R. (2006). *Edib Ahmet B. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakayık*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Atalay, B. (1999). *Kâşgarlı Mahmud-Divânü Lûgât-it-Türk*. Dizin, Ankara: TDK. (DLT)
- Atalay, B. (1945). *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lûgati't-Türkiyye*. İstanbul: Türk Dil Kurumu. (TZ)
- Aydın, E. (2021). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Adın, E. (2022). *Eski Türklerde Gündelik Hayat*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Berta, Á. (1996). *Deverbale Wortbildung im Mittelkiptschakisch-Türkischen*. Wiesbaden.

- Bilgin Aksoy, G. (2021). *Azerbaycan Türkçesinde Mental Fiiller*. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Bilgin Aksoy, G. (2022). Azerbaycan Türkçesindeki Biliş Fiilleri İçin Bir Sınıflandırma Önerisi. *Uluslararası Beşerî Bilimler ve Eğitim Dergisi*. 8(17), 53-73.
- Biber, D. vd. (2007). *Grammar of Spoken and Written English*. London: Longman.
- Caferoğlu, A. (1931). *Abû Hayyân, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*. İstanbul: Evkaf Matbaası. (KI)
- Caferoğlu, A. (2021). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK. (EUTS)
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press. (EDPT)
- Croft, W. (1993). Case Marking and The Semantics of Mental Verbs. *Semantics and The Lexicon*, Ed. J. Pustejovsky, Dordrecht: Kluwer Academic Publisher, 55-72.
- Çiçek, S. E. (2015). Kıpçak Sözlüklerindeki Moğolca Unsurlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. LXIII/1: 49-98.
- Dibo, A. V. (2003). *Êtimologiçeskiy slovar' Tjurkskix Jazykov. Obçetjurkskie i Mezťjurkskie Leksiçeskiye Osnavi Na Bukvy "l", "m", "n", "p", "s"*. Rossijskaya Akademiya Nauk Institut Yazıkoznaniya. (ESTY VII)
- Doğan, L., Erdin, C. (2021). Gagauz Türkçesinde Mental Fiiller. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 9(2), 191-221.
- Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2020). *Kâşgarlı Mahmud-Divânü Lûgât-it-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Otto Harrasowitz Verlag. (OTWF II)
- Erdem, M. (2004). Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin İsteme Göre Anlam Değişmeleri, V. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (20-26 Eylül 2004)*, Ankara: TDK Yayınları, 939-949.
- Eren, H. (2020). *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (ETDES)*. (Hzl. Ş. H. Akalın). Ankara : Türk Dil Kurumu.
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük*. (çev. Günay Karaağaç). Ankara: TDK. (MTS I-II)
- Gabain, A. V. (1979). Codex Cumanicus'un Dili, *Tarihî Türk Şiveleri*, (Çeviren ve Hazırlayan: Mehmet Akalın), Sevinç Matbaası, Ankara, s. 73-118.
- Gabain, A. V. (2003). *Eski Türkçenin Grameri* (çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK.
- Garkavets, A. (2018). *Kıpçakskiy Slovar Po Armyanopismennum Pamyatnikam XVI-XVII Vekov*. Almatı.
- García-Miguel, M. J., Albertuz, F. J. (2005). *Verbs, Semantic Classes And Semantic Roles In The ADESSE Project*. Facultade de filoloxia e tradución university of vigo.
- Grønbech, K. (1942). *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen.
- Grønbech, K. (1992). *Kuman lehçesi sözlüğü (Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini)* (Prof. Dr. Kemal Aytaç, Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı. (CC)
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güner, G. (2020). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- Güngördü, E. (2015). gocun- / kocun- Fiilinin Kökeni. *Dil Araştırmaları*, 9(17), 215-221.
- Hacıeminoğlu, N. (1991). *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*. Ankara: Kültür Bakanlığı.

- Halliday, M. A. K. (2014). *Halliday's Introduction to Functional Grammar*, London and NewYork: Routledge.
- Hirik, E. (2018). *Türkiye Türkçesinde Mental Füller*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- İzbudak, V. (1936). *El-İdrâk Haşiyesi*. İstanbul: TDK. (İH)
- Kaçalin, M. S. (2006). *Dedem Korkut'un Kazan Beg Oğuz-nâmesi*. İstanbul: Kitabevi.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1989). *Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türkî)*. Ankara: Türk Dil Kurumu. (GT)
- Karamanlıoğlu, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- Kaya, C. (2021). *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu. (AY)
- Knüppel, M. (2009). Noch Einmal zu den mongolischen Lehnwörtern im Komanischen, *Turcica*, (41), 353-361.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK.
- Kuliev, G. K. (1998). *Semantika glagola v tyukskih yazıkah*. ELM.
- Levitskaya, L. S. (1989). *Êtimologičeskiy slovar' Tjurkskix jazykov. Obščetjurkskie i meztjurkskie osnovy na bukvy "dz", "z", "j"*. Akademiya Nauk SSSR İstitut Yazıkoznaniya. (ESTY IV)
- Müller, F. W. K. (1908): *Uigurica I*, ABAW, Berlin.
- Müller, F. W. K. (1911): *Uigurica II*, ABAW, Berlin.
- Müller, F. W. K. (1922): *Uigurica III*, ABAW, Berlin.
- Nadelyayev, V. M. vd. (1969). *Drevnetyurskiy Slovar*. Leningrad. (DTS)
- Ölmez, M. (1991). *Altun Yaruk III. Kitap (5. Bölüm)*. Ankara: Odak Ofset.
- Özkan, A. (1994). *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkindî*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). (MS)
- Özyetgin, A. M. (2001). *Ebu Hayyan Kitabul İdrak li Lisanil Etrak Fiil Tarihi Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*. Sema Barutcu Özönder (Ed.). Ankara: KÖKSAV.
- Poppe, N. (1962), Die mongolischen Lehnwörter im Komanischen, *Németh Armağanı*. Yayınlayan: JÁNOS Eckmann, Agâh Sırrı Levend, Mecdut Mansuroğlu, Ankara: TDK Yayınları: 331-340.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki. (VEWT)
- Seçkin, K. (2019). *Eski Türkçede Mental Fiiller*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Sevortyan, E. V. (1974). *Êtimologičeskiy Slovar' Tjurkskix Jazykov Obščetjurkskie i Meztjurkskie osnovy na glasnye*. İzdatel'stvo Nauka. (ESTY I)
- Sevortyan, E. V. (1978). *Êtimologičeskiy Slovar' Tjurkskix Jazykov. Obščetjurkskie i Meztjurkskie osnovy na bukvu "v"* İzdatel'stvo Nauka. (ESTY II)
- Sevortyan, E. V. (1980). *Êtimologičeskiy slovar' Tjurkskix jazykov. Obščetjurkskie i meztjurkskie osnovy na bukvy "v", "g" i "d"*. İzdatel'stvo Nauka. (ESTY III)
- Şahin, S. (2012a). *Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Şahin, S. (2012b). Mental Fiil Kavramı ve Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1(4),45-62.
- Şçerbak, A. (2019). *Eski Dönem Türk-Moğol Dil İlişkileri*. (çev. Rysbek Alimov). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şirin, R. (1989). *Kitâb fî Riyâzâtî'l-Hayl, Kitâ fî 'ilmi'n-Nüşşâb*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). (İN)

- şirin, H. (2020). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TDK. (1963- 1982). *Derleme Sözlüğü I- XII*, Ankara: TDK. (DS)
- TDK. (1963- 1972). *Tarama Sözlüğü I-VIII*. Ankara: TDK. (TaS)
- Tekin, ř. (2015). *İştikakçının Köşesi: Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*. İstanbul: Dergâh.
- Tekin, T. (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. İstanbul: Simurg.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Tekin, T., Ölmez. M. (2003). *Türk Dilleri*. İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat.
- Tekin, T. (2020). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tezcan, S. (1970). *Das Uigurische Insadi Sūtra*. Berliner Turfantexte III, Berlin)
- Toparlı, R. vd. (1999). *El-Kavânînu'l-Küllîye Li-Zabti'l-Lügati t-Türkiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu. (KK)
- Toparlı, R. vd. (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*. Ankara: Türk Dil Kurumu. (TA)
- Toparlı, R. (2003). *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fî'l-Lügati't-Türkiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu. (DM)
- Toparlı, R. vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK. (KTS)
- Toparlı, R. (2017). *İrşâdü'l-Mülûk Ves-Selâtîn*. Ankara: Türk Dil Kurumu. (İM)
- Türk, V. (2006). Türkçede Ö- , Ög, Ögür, Ögren-, Öğret- Kelimeleri. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*. (4), 5-16.
- Uğurlu, M. (1987). *Münyetü'l-Guzât*. Ankara: Kültür Bakanlığı. (MG)
- Ünlü, S. (2012). *Harezmi-Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Göttingen: Akademie der Wissenschaften.
- Yaylagül, Ö. (2005). Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2 (1), 17-51.
- Yıldırım, F. (2017). *İrk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Yıldız, H. (2016). *Eski Uygurcada mental fiiller*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Zajaczkowski, A. (1954). *Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'époque de l'État Mamelouk Bulgat Al-Mushtaq Fi Lugat-at-Turk Wa-l-Qıfcaq II-éme Partie - Le verbe*. Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe. (BM)